

בחינה אלטרנטיבית של שורשי הקונפליקט הקרקעי בנגב בין הממשלה לבדווים: היבטים גיאומשפטיים

אבינועם מאיר

הכותב הוא פרופסור במחלקה לגיאוגרפיה ופיתוח סביבתי
באוניברסיטת בן גוריון

הקונפליקט הקרקעי בנגב בין ממשלת ישראל והבדווים נמשך מיום הקמת המדינה. בתחילת שנות ה-70 החל תהליך הסדר המקרקעין, ובדווים רבים שהנם בעלי תביעות בעלות על קרקע תלו בו תקוות רבות, אך למגינת לבם, מזה שנים רבות נמצא התהליך בקיפאון כמעט מוחלט. הקרקעות הנידונות, כ-800,000 דונם, ממוקמות בנגב הצפוני במה שמכונה "הפזורה הבדווית". זה האזור של "היישובים הלא-מוכרים" שהם ריכוזי האוכלוסייה הכפריים הנמצאים מחוץ לשבע עיירות הקבע הבדוויות המוכרות. מהות הקונפליקט פשוטה: המדינה איננה מוכנה להכיר באופן פורמלי בתביעות הבעלות של הבדווים, בטענה שהקרקעות הללו אמורות להיות כבעלותה. על מנת לממש בעלות זאת מנסה המדינה מזה שנים לפנות את הבדווים מקרקעותיהם ביישובים אלה בכל דרך אפשרית, ועד לאחרונה המדיניות הרשמית גרסה שיש להעבירם לעיירות הקיימות. אך הבדווים מסרבים בעקשנות לוותר על אחיזתם בקרקעות אלה, בטענה שזכות הבעלות שמורה להם מתוקף ההיסטוריה, בהיותם תושבי הנגב מזה מאות בשנים.

שורשי הקונפליקט הנם משפטיים בעיקרם. ממשלת ישראל מבססת את טענתה לבעלותה על הקרקעות הללו בחוק המקרקעין, המבוסס על החוק המנדטורי, שאימץ בזמנו את חוק הקרקעות העות'מאני מאפריל 1858. זאת, אף על פי שממשלת המנדט אישרה בזמנה את בעלות הבדווים על האדמות דה-פאקטו, גבתה מהם מס, ומכירות קרקעות ליהודים אף אושרו בספרי האחווה. על פי חוק הקרקעות העות'מאני, אין כל בסיס לטענות הבדווים ולכן גם לתביעותיהם לבעלות חוקית על הקרקע. על חוק זה מתבססים טיעוני ממשלת ישראל ונציגיה בערכאות המשפטיות השונות. גם בתי המשפט השונים בישראל מקבלים את טיעוני המדינה, דוחים את טיעוני הבדווים,

ופוסקים באופן קטגורי על בסיס חוק זה. כך היא למשל הפסיקה הידועה של בית המשפט העליון בראשות השופט חלימה מאוגוסט 1984 (אל-הואשלה ואח' נגד מדינת ישראל ואח' ערעור אזרחי 218/74), המשמשת עד היום כמגדלור משפטי בזירת הקרקעות.

"הקונפליקט

**הקרקעי בנגב בין
ממשלת ישראל
והבדווים נמשך
מיום הקמת
המדינה. בתחילת
שנות ה-50 החל
תהליך הסדר
המקרקעין ובדווים
רבים חלו בו תקוות
רבות, אך מזה
שנים רבות נמצא
התהליך בקיפאון
כמעט מוחלט."**

אין בדברים אלה כדי לטעון ששני הצדדים מתבצרים בעמדותיהם. כך למשל, חוק השלום (1980) טיפל בקרקעות הבדווים באזור תל מלחתה "כאילו" היו בעליה (Marx, 1990). גם מן הידועות הוא שהמדינה מוכנה, באופן עקיף, להכיר בזכויות קרקעיות מסוימות של בדווים בפזורה. אך הכרה כזו תינתן אך ורק אם אלה יהיו מוכנים להסדר של מסירת הקרקע לידי המדינה בתמורה לקרקע חלופית בשווי מסוים בתוך עיירות הקבע. היקפם של הסדרים אלה בינתיים מוגבל למדי. על כל פנים זה היוצא מן הכלל המעיד על הכלל. חוק המקרקעין, ובמיוחד הסעיף העוסק בקרקע מוואת, מהווה מכשול בפני יישובו של הקונפליקט שכונה על ידי י' בן-דוד (בן-דוד, 1996) "מריבה בנגב".

בחוק הקרקעות העות'מאני, המבוסס על השריעה, הוגדרו חמישה סוגי קרקעות: ואקף, מולף, מירי, מוואת ומתרוכה. קרקע מוואת, שסביבה נסוב הסכסוך, שייכת למדינה. אך

סוג זה הוא בעייתי ביותר, וכך ראה זאת גם השופט חלימה ב-1984 בנימוקיו לפסק הדין, בהיותו כרוך בהגדרות ובתנאים להתמלאותן באופן מורכב למדי. ההגדרות הן תפקודיות, כלומר של השימוש בקרקע, ומיקומיות. התנאי הראשון הוא גם הפירוש המילולי של שם זה, היינו: קרקע מתה. משמעותה, על פי דוכן (1925) ובן-שמש (1953), קרקע בור עזובה ומופקרת שלא נמצאת בשימוש של אדם כלשהו או של קבוצה כלשהי. התנאי השני מתייחס למיקומה היחסי של הקרקע. עליה להימצא במרחק מסוים מיישוב כלשהו כדי להיחשב ככזו. המרחק נקבע על פי טווח השמיעה של קול צעקה מקצה היישוב, או לחלופין, מיל וחצי או מרחק הליכה של חצי שעה.

כל המרחב המצוי בתוך תחום ההגדרות האלה והכולל אזורי מרעה, ראשי הרים, אזורים טרשיים, אזורים חוליים, אזורים בלתי פוריים ואזורים מכוסים צמחיית פרא, ייחשב

בצילומים (עמ' 16-17): מאפייני הנוודות הבדוויות - הגמל במדבר; אוהל המגורים הנייד הפך להתיישבות עירונית קבועה (ארכיון קק"ל)

כקרקע מוואת בשני תנאים: הן אינן באחזקתו של מישהו או בבעלות רשומה כלשהי בספרי האחוזה, והן לא יועדו על ידי השלטון, ביישוב עירוני או כפרי, לצרכים ציבוריים (כגון דרכים, שווקים, אזורי רעייה משותפים ועוד). החוק גם מתייחס להיבטים שונים של סוגיית "החייאת" קרקע מוואת דהיינו, הפיכתה מקרקע מתה לקרקע מעובדת או מפותחת על ידי משתמש כלשהו, ולזכויותיו עקב כך. למשל, בעבר הרחוק הייתה קיימת אפשרות שאדם כלשהו יפתח ויעבד קרקע מוואת, כלומר יחיה אותה, אף ללא רשות ויוכל לזכות בבעלות עליה בדיעבד בתמורה לתשלום שווייה. סעיף זה בחוק בוטל ב-1921 ובמקומו נקבעה דווקא החמרה שלפיה נדרש אישור השלטונות להחייאה ואף נקבעו עונשין על פעולה לא מורשית מסוג זה.

השאלה שמאמר זה בא לרונן בה אינה עוסקת במהותן של הפסיקות המשפטיות וקבילותן לאורך השנים בנושא קרקעות הבדווים. באלה לא טמונה הבעיה של שורש

הסכסוך הואיל והן נעשות בכפוף לחוק הישראלי. תיתכנה אולי פרשנויות לחוק הנוכחי שתאפשרנה את עקיפת מכשול הגדרת הקרקע כמוואת, אך כמובן שאפשרות זו מוגבלת למדי בתכניה ובהיקפה. עיקר הבעייתיות טמון בחוק המקורי עצמו. דהיינו, מהותו של החוק העות'מאני בעניין קרקע מוואת ומידת התאמתו למהותה של החברה הבדווית בתקופה שבה הוא נחקק. באופן יותר ספציפי, השאלות שתידונה הן:

1. מהי מידת הרלוונטיות של השורש האידיאולוגי-תרבותי של סעיף החוק העות'מאני בעניין קרקע מוואת לאורחות וסדרי החיים של החברה הבדווית בעת חקיקתו?
2. מה הייתה מידת הרלוונטיות ההיסטורית של מושגי היסוד והנחות היסוד של החוק בהקשר של "קרקע מוואת" ושל "יישוב" לצורך קביעת זכויות הבדווים בנגב על הקרקע?
3. מה הייתה המציאות של עיבוד אדמה, בעלות עליה ויישובים במרחב בקרב בדוויי הנגב החל מתחילת המאה ה-19, שעשויה אולי לסתור את רוחו של החוק או אפילו את פרשנותו המקובלת?

לכירורג שאלות אלה יש חשיבות היסטורית, מוסרית ומעשית כאחת. חלק מן ההתייחסויות לבעיית קרקעות הברווים עד כה קיבלו כדבר מובן מאליה את חוק הקרקעות וניסו לבחון את התנהלות המדינה ומערכת המשפט על בסיסו. במקרים אחרים, ההתייחסות היא בהקשר של המשפט הבינלאומי (קדר, 2004) שחשיבותו ומשקלו בעניינים פנימיים הולכת וגוברת. מאמר זה מתבונן במציאות ההיסטורית המקובלת שאליה התייחס החוק מזווית שונה, זווית גיאוגרפית-חברתית שלא נוסתה עד כה, וינסה לשפוך באמצעותה אור שונה על הסוגיה הסבוכה.

מעבר לכך, כל עיצובו של המרחב הברווני הנוכחי בנגב ושילובו במרחב הישראלי כחלק אינטגרלי ממנו מבוסס על השלכותיו הישירות והעקיפות של חוק הקרקעות העות'מאני. עיצוב זה עשוי להתברר כתוצר של תהליך אשר מלכתחילה היה רצוף בכפייה, אי-רלוונטיות ועיוות. לנוכח המתיחות הרבה השוררת מזה עשורים בין הברווים לבין המדינה בסוגיות רבות שזו עומדת בראשן (מאיר, 1999) עשויה להיות לדיון זה תרומה חיובית להתרת הסכך, לפרשנות רכה יותר של החוק מצד המדינה כמובן של צדק היסטורי, ולהתקדמות לקראת יישוב סכסוך הקרקעות בין הברווים למדינה.

הרלוונטיות של השורש האידיאולוגי-תרבותי של חוק המקרקעין, סעיף קרקע מוואת – לאורחות החיים ולסדרי החיים של החברה הברוונית

ראשית, מן הראוי לציין שבאסלאם הקדום היו קיימות גישות שונות למושג המוואת. על פי גרוסמן (2004), לפי הזרם הח'נפי שהיה נהוג באימפריה העות'מאנית, מוואת היא אדמה המסופחת לכפר אך אינה בבעלותו של אדם כלשהו ואין עליה זכות לאף אחד. היא אינה מביאה תועלת, כי היא יבשה ואין בה מבנים (וכנראה גם חסרת משאבי חקלאות מתאימים). זרמים אחרים באסלאם (כגון הח'נבלי), כוללים בה גם חורבות. יש הגדרות מורכבות לאדמות מסוג זה ול"מחיה" אותן, אך דיני הח'דית' (ההלכה) ביחס ל"החייאת האדמות המתות" אינם חד-משמעיים. לפי פירוש אחד, המחיה את הקרקע המתה זוכה בה, אך לפי פירוש אחר, ניתן לזכות בה עם החייאתה רק אם נתקבל לכך אישור מהאימאם. ככל הנראה החוק העות'מאני האזרחי אימץ את הגישה השנייה,

המקובלת על חכמי האסכולה הח'נפית. קיימות, אם כן, מגבלות כלשהן לשימוש בקרקע, אך רוח החוק והנהוג הקדומים הם שיש לעודד את "החייאתה" כלומר, את פיתוחה. לטענת גרוסמן, רוח המסורת האסלאמית לגבי קרקע מוואת כוללת גם התייחסות לאדמות מרעה. עולה מכך שבמזרח התיכון קיימת שונות בין-ארצית ובין-אזורית בדרך שבה אומץ החוק היבש והובן לאור המנהגים והמסורות המקומיים ואין אחידות בנושא, וזה אמור גם בכדוויי הנגב וככל הנראה גם בכדווים באזורים אחרים.

חוקים ומערכות חוקים, שמטרתם ליצור בסיס לסדר ויציבות חברתיים, הם לעתים קרובות שיקוף של ההסדרים הפנימיים הנהוגים בחברה מסוימת. אלה הנם תוצאה של משאים ומתנים חברתיים בלתי פורמליים ארוכי טווח, שהגיעו לידי מיצוי והתייצבות

וקיבלו מעמד פורמלי. הפרמטרים המעצבים את המשאים

ומתנים ואת תוצאותיהם בחוקים הם לרוב תרבותיים.

דהיינו, הם אמורים לשקף את הקודים הבסיסיים ביותר

המעצבים את נורמות ההתנהגות של הקבוצה או החברה.

לכן, המשא ומתן המתנהל באופן שוטף ורציף בין מרכיבי

הקבוצה השונים אמור להיות מבוסס על מכנה משותף או

על הסכמה רעיוניים בסיסיים. מכאן נובע שקיומו של חוק

מוסכם וציות רצוני לו טמון בקיומו של שורש אידיאולוגי

משותף. אך אם שורש זה אינו קיים או שאינו מוסכם על

הכול בשל ניגודי אינטרסים וקונפליקטים, שהם חלק טבעי ובלתי נפרד מחיי החברה, עלולה להיווצר הפרה של ההסדרים הקיימים ושל הסדר והיציבות החברתיים משום שהחוקים הנוצרים עשויים אז לייצג ולשרת קבוצות אינטרסים מסוימות ולדכא את האחרות. במקרה של קונפליקט כזה, ראוי אם כן להתייחס לשורש האידיאולוגי-תרבותי של החוק ולבחון את מידת התאמתו לאוכלוסייה הרלוונטית.

כך גם בעניין קרקע מוואת. השאלה שאנו שואלים היא, אילו ראייה והשקפת עולם מייצג החוק, ובאיזו מידה היה החוק העות'מאני ויישומו, ואלה שאומצו בעקבותיו ועל בסיסו, רלוונטיים לאורח החיים ולסדרי החיים המתייחסים לתפיסת המושג של שימוש בקרקע, של החברה הבדווית.

לטענתנו, השורש הגיאוגרפי-תרבותי המזין את תפיסת העולם המשתקפת בחוק אינו יכול להיות נייטרלי או אובייקטיבי. הוא טמון בהוויה התרבותית של חברה חקלאית

של המאה ה־19, זו המנהלת את חייה בעיקר במסגרות של יישוב קבע כפרי ותיק למדי, שהנו חלק ממערכת יישובית שלמה שבה קיימים בעיקר יישובים כפריים אך גם יישובים עירוניים בגדלים שונים. בעת חקיקת החוק באמצע המאה ה־19, חברה כזו אכן הייתה קיימת, אך לא דווקא באזור הנידון. הייתה זו חברה לבנטינית שהתקיימה בגלעין האימפריאלי של האימפריה העות'מאנית בתורכיה ובאזורים לא־מדבריים אחרים בתחומה. בעת חקיקת החוק, מערכות יישוביות גיאוגרפיות מן הסוג הזה אף היו קיימות בשכנות לאימפריה העות'מאנית במרכז אירופה ובמזרחה. ללא כל ספק זרמו מהן השפעות תרבותיות אל תוכה, ובהן גם כאלה שהנן רלוונטיות בצורה ישירה ועקיפה לחוקי מקרקעין.

קרוב לוודאי שברבות ממדינות העולם, לפחות במערביות שבהן, מציאות גיאוגרפית כזו של הימצאות טריטוריות מן הסוג של *terra nullius*, כלומר אדמה שלכאורה אינה שייכת לאיש (כגון קרקע מוואת), הולכת והופכת כיום שולית. ככל שהלכו המדינות והתגבשו מבחינה טריטוריאלית, הלכו והושלמו תהליכי הסדרת בעלות הקרקעות בהן וכיום מרבית הקרקעות שלהן משויכות לגורם ציבורי או פרטי כלשהו. אך בעבר, מציאות זו התקיימה לפחות במספר מקומות. כך למשל, בתקופת השלטון הקולוניאלי הצרפתי באגן צ'אד באפריקה, כל הקרקעות שהיו כביכול "ריקות מאדם וללא בעלים" נחשבו ציבוריות ונוהלו על ידי השלטון המרכזי, גם אם בפועל חיו בהן אוכלוסיות נוודים. מדיניות קולוניאלית זו אושררה ב־1974 על ידי מדינות האזור שבאופן רשמי ביטלו את מערכות בעלות הקרקע המסורתיות (ראו: Fisiy, 1992; van der Berg, 1997; Moritz, 2005). בדומה לכך, בלפלנד שבצפון סקנדינביה נחקק ב־1886 "חוק היער" אשר קבע שכל הקרקעות שאינן מעובדות באזורי הנוודים הרועים של הסאמי יעברו לבעלות המדינה (Eide, 2002). גם באימפריה העות'מאנית בתקופה שעד מחצית המאה ה־19 היה מצב זה שכיח למדי, ואפיין נסיבות גיאוגרפיות של שליטה רופפת באזורי שוליים. השאלה המתבקשת לכן היא האם טריטוריה זו אכן הייתה *terra nullius*, והאם באמת לא היה בנמצא אף גורם שהשתמש בקרקע כך שאפשר היה אכן להגדירה כמוואת ולכן כשייכת למדינה, כפי שאמנם עשה השלטון העות'מאני?

כך או אחרת, עצם חקיקת החוק מראה אפוא שבאותה עת, בניגוד לתקופות שקדמו לכך, החל הממסד העות'מאני לגלות ערנות למתרחש בחברות השוליים המדבריים הדרומיים של האימפריה, כפי שאכן מצביעים על כך חוקרים שונים (למשל, Stewart, 1986). יחד עם זאת, חרף מוסלמיותו של ממסד זה וחרף העובדה שאזורים אלה היו

בתחומי שלטונו במשך מאות שנים, מסתבר שהוא לא גילה רגישות מספקת למהות הדברים. השלטון העות'מאני כפה בכך, למעשה, מערכת מושגית מעולמו שלו על עולם הבדווים, עולם תרבותי אחר, שהקודים התרבותיים בו, מערכת מושגיהם והגורמות ההתנהגותיות היו שונים בתכלית. עולם זה היה עולם של חברות נוודים-רועים שכל המבנה החברתי-פוליטי שלהן היה טמון, והנו כך במידה רבה עד היום, בתפיסה שונה מאוד של מערכת יחסי האדם עם סביבתו ומשאביה.

תופעות מן הסוג הזה אינן נחלתם של הבדווים בלבד. העשורים האחרונים של המחקר האקדמי ברחבי העולם העלו מספר מקרים דומים. ממחקרים אלה עולה שבמהלך

המאות ה-19 וה-20 נוצר במה שהיה מכונה בעבר הלא-רחוק "העולם השלישי" מפגש בין האדם המערבי לבין אוכלוסיות ילידים ראשוניות (דהיינו, אוכלוסיות שקיימות ומתקיימות במקום מסוים פרק זמן היסטורי ארוך לפני הגעת האדם המערבי לשם). במסגרת מפגש זה נכפתה עליהן מערכת תרבותית (ובמסגרתה חוקי קרקעות) ששיקפה את התרבות של השלטון הכופה, בדרך כלל של אימפריה קולוניאלית מערבית. כפייה זו נעשתה תוך ניסיון לדחות ולדחוק לשוליים את המערכת התרבותית המקומית ששררה שם מקדמת דנא (Perry, 1996; Maybury-Lewis, 2002; Mills, 1996; Berland, 1997). כך היה באזורי אמריקה הלטינית, בצפון אמריקה, באוסטרליה, באפריקה ועוד.

אם כן, אין זה פלא שהשלטון העות'מאני ובעקבותיו גם ממשלת המנדט הבריטי וממשלות ישראל אימצו גישה דומה: שתיהן מייצגות בצורה עקיפה או ישירה תרבות מסוימת – התרבות המערבית, ואף יותר מכך – תרבות המערב כביטוי ציוויליזציוני עליון. שתיהן בחרו, כמו במקרים אחרים של נוודים-רועים (ראו גם Tapper, 1991; Bocco, 2000) להתעלם במידה רבה מן התרבות המקומית של הבדווים וממערכת חוקיה הפנימיים. ניתן כמובן לחלוק על הטענה שהשלטון העות'מאני ייצג "מערכיות" צרופה בעניין זה, אך לא ניתן לחלוק על כך שגם גישתו שלו לנושא הייתה דומה. זה מוביל למסקנה שכך הם כנראה

פני הדברים באופן כמעט אוניברסלי ביחסים שבין שלטון מרכזי לבין אוכלוסיית ילידים מקומית, במיוחד כשהשלטון נכפה עליה.

גישה זו מוצאת את ביטויה החלקי במושג "אורינטליזם" (Said, 1978), שחרר בעשרים השנים האחרונות לשיח האקדמי וגם הציבורי. גם אם המושג נתקל בביקורת חריפה מאז הוצג, הוא מהווה חלק ממפנה רחב יותר במחשבה המדינית-חברתית-תרבותית בקהילייה המדעית לעומת הגישה שהייתה שרירה עד מחצית המאה ה-20. באופן כללי, ה"אורינטליזם" מבטא בצורה ביקורתית את אופן ההתבוננות של ה"מערב" על ה"מזרח", שהוא אופן התבוננות של ישות חיצונית במהותה. הוא גם מבטא את הבניית דימויו של המזרח מתוך פרספקטיבה תרבותית מערבית במובן של עליונות (לכאורה) של הכוח והידע המערביים על פני סוגי הידע האחרים הקיימים ב"מזרח".

אחד העוגנים הפילוסופיים של גישת האורינטליזם הוא הצגתם האי-רציונלית (לכאורה) של עמי המזרח לעומת הרציונליות (לכאורה) של המערב (ראו למשל, Patai, 1973). במסגרת זו נוצרו תיאוריות, פרקטיקות ומניפולציות על המזרח. כך למשל הוא השימוש שנעשה במונח הלועזי progress (קדמה) שהוא אחד מן היסודות העמוקים ביותר של תרבות המערב וכלכלתו. לפי היגיון זה, אי-הרציונליות הזו של המזרח אינה מסוגלת לחולל בו קדמה. לכן יש להחליפה ברציונליות המערבית, זו אשר בין השאר מקרינה על מערכת החוקים. במקרה הצורך, אם החברה האורינטלית אינה מקבלת את השינוי, ניתן אף לכפות אותו עליה או להמריץ אותה לעשות זאת.

בנוסף ליסוד האורינטליסטי, מרקס (Marx, 2000) מציע היבט סוציו-פוליטי להבנת יסוד החוק: הבדווים שולטים מטבע הדברים על שטחים רבים, אך אינם מסוגלים להגן עליהם בעיילות. זה מעורר את תאבוננו של השלטון ומאפשר לו להשתלט עליהם בקלות, גם בעזרת חקיקה, וכך הוא יכול לשמור על יד חופשית לגבי שימושים עתידיים בהם, לרוב לצרכיו שלו ולאווך דווקא לצורכי הבדווים.

בעשורים האחרונים, אך גם לפני כן, ניכרת כרחבי העולם מגמת התנגדות של חברות ראשוניות אל המערכת התרבותית שנכפתה עליהן והתנערות ממנה. לחץ רב מופעל על הממשלות לשנות את גישתן, בעיקר בכל הנוגע למשאבים קרקעיים שלטענת החברות הראשוניות שייכים להם (Howitt et al., 1996). אל מול מגמה זו, ואל מול אמנות בינלאומיות ההולכות ומתרחבות בעניינים אלה (ראו קדר, 2004), נאלצות ממשלות

לשנות את גישתן לנושא באמצעים תחקיטיים ואחרים. כך הוא למשל המצב בארצות הברית, בקנדה ובאוסטרליה.

חוק הקרקעות העות'מאני איננו משקף כלל את אורח חיי הבדווים וסדריהם כפי שהיו מקובלים ביום כינונו וגם לא לאחר מכן. הוא התעלם מתרבות ייחודית שלמה ורבת-שנים שקדמה לממשל העות'מאני, ואשר הייתה לה מורשת חוקית והסדרית נכבדת משלה באותם

**"חוק קרקע
המוואת שימש,
וכנראה ימשך
לשמש, כמגן
למדינה בכני כל
הניסיונות שנעשו
במשך השנים על
ידי הבדווים לזכות
בפסיקה משפטית
אשר תזכה אותם
בתביעות בעלות
על הקרקע שעליה
הם יושבים".**

ענייני המקרקעין שהחוק עוסק בהם. התעלמות זו נמשכה גם עם חילופי השלטון בפלסטינה מן השלטון העות'מאני למנדט הבריטי ולאחריו למדינת ישראל. ראוי לציין שגם מערכת המשפט בישראל מתעלמת מהתרבות הבדווית, משום שפרשנות החוק לצרכים משפטיים מתבססת למעשה על מועד חקיקת החוק ב-1858, ולא על מועד אימוצו של החוק על ידי מדינת ישראל. כך, בפסק דין השופט חלימה מ-1984, השתמש בית המשפט בקריטריון מסוים כפי שנקבע בעת חקיקת חוק הקרקעות העות'מאני על מנת לדחות את התביעה, והתעלם מן המציאות המשפטית והגיאוגרפית שנוצרה בתקופת המנדט.

בעניין זה של התייחסות מערכת המשפט הישראלית לבדווים הנגב, ראוי לציין את מאמרו של שמיר (1999); ראו גם, (Shamir, 1996). שמיר מנתח את גישתו המשפטית של בית המשפט בישראל לרבדיו השונים בעניין זה. הוא גורס שבעיני המשפט הישראלי, הבדווי כקונספט, מייצג אי-סדר ואי-ודאות, שמנוגדים לסדר ולוודאות הנחוצים כל כך בתפיסה המשפטית המערבית. נוודותו של הבדווי נתפסת כהיעדר שורשים כאוטי. על כן נוודות, גם היא כקונספט, הנה דפוס של מצוקה וסטייה, הניתנות לפתרון באמצעות ניהול וארגון מחודש של המרחב. כדוגמה לניהול וארגון מחודש של המרחב מציין שמיר את הקמת העיירות לבדווים על ידי הממשלה. לטענתנו, גם חוק מקרקעין כמו קרקע מוואת הנו דוגמה מובהקת לדרך שבה השלטון יכול לעשות זאת באמצעי תחקיטיים שונים, ובפועל אף עשה זאת.

מתוך הדברים הללו ניתן לראות שהשורש האידיאולוגי-תרבותי של חוק קרקע מוואת לא היה רלוונטי כלל לאורחות החיים ולסדרי החיים של החברה הבדווית. מדובר פה

בשתי מערכות מנוגדות לחלוטין של תפיסות עולם. אחת מהן נכפתה בכוח השלטון על האחרת, וזו בתגובה מנסה מזה זמן רב לשכנע באמצעים שונים (משפטיים, תקשורתיים ותכנוניים, ראו מאיר, 2003) בצדקת תפיסת עולמה שלה וברלוונטיות שלה.

הרלוונטיות של מושגי היסוד והנחות היסוד של "קרקע מוואת" ו"יישוב"

הניגוד בין שתי תפיסות העולם הללו מתגלם בשני עניינים עיקריים הרלוונטיים לנושא העומד על הפרק. אלה הם שני היסודות שעליהם מתבסס החוק המגדיר קרקע כקרקע מוואת. הראשון הוא אופן השימוש והאחזקה בקרקע, והשני, מרחק הקרקע ממקום יישוב. נזכיר שעל פי החוק, אם הקרקע לא הוחזקה ולא נוצלה על ידי אדם או ציבור ברציפות, אם היא לא הוקצתה בעבר על ידי השליט לרשות מקומית כלשהי, ואם היא מחוץ לטווח זמן-מרחק מסוים מיישוב, הרי היא תיחשב כקרקע מוואת (מתה). ככזו היא תעבור לרשות השליט ולבעלותו.

הנחות היסוד של מרכיבי החוק מבוססות על השורש התרבותי שתואר לעיל. משורש זה משתמעים להבנתנו מספר דברים. ראשית, כנהוג בפעילות חקלאית במסגרות יישוביות כפריות מקובעות, יש לצפות לרציפות עתית מלאה של עיבוד קרקע מצד המחזיקים בה, כלומר מדי עונה ושנה. רציפות זו מתאפשרת, ביסודה, בזכות תנאי אקלים וסביבה נדיבים או בזכות יכולת טכנולוגית גבוהה. לזה מצטרפת הנחת משנה, ולפיה רק תושבי כפרים הנוכחים במקום בהתמדה יכולים לעסוק בעיבוד קרקע ובפועל אף עושים זאת. שנית, השליט (או הממשלה) אשר מקצה את הקרקע לרשות מקומית כלשהי, מבטא בכך את מימוש ריבונותו המלאה באזורים אלה, והוא מקיים בהם מערכת מסודרת של שלטון מקומי כך שאין עוררין על סמכותו ובלעדיותו בעניין זה שם. ושלישית, כל עיבוד קרקע תלוי בקיומו של יישוב מסוים במרחב הצמוד. דהיינו, הוא אינו יכול להתבצע ללא יישוב, והוא מבוצע על ידי תושביו של אותו היישוב בלבד. מכך נובע שאם במרחק מסוים מיישוב זה (או מיישוב אחר) הקרקע אינה בשימוש, הרי היא מתה ותעבור לרשות המדינה.

הנחות אלה אכן תקפות לאזורים חקלאיים המיושבים בצפיפות ובאופן קבוע. אך אין הן תקפות לגבי אזורים אחרים שגם בהם שוכנים בני אדם העוסקים בעיבוד קרקע

למחיה, כלומר בחקלאות, בין שאר עיסוקיהם. מבין הדוגמאות הרבות מן העולם, הברווים בנגב הצפוני שוכנים באזור מן הסוג הזה. נרון עתה בהנחות אלה בהקשר של הברווים וננסה, ראשית, להפריכן.

הנחת הרציפות העתית המלאה. העדויות לגבי תחילת המעבר של בדוויי הנגב מאורח חיים המדגיש את רעיית הצאן והגמלים לאורח חיים המדגיש את העיבוד החקלאי

של הקרקע, מצביעות על המחצית השנייה של המאה ה-19 (בן-דוד, 1982). אך על מנת שיחל מעבר כזה בתקופה ההיא, ובתנאי התקשורת וזרימת הידע שהיו קיימים אז, אין זה סביר שבאותם ימים התרחשה מהפכה מהירה ואינטנסיבית. אפילו היום, בתחילת המאה ה-21, באותם המקומות שבהם עדיין קיימות אוכלוסיות נוודים-רועים, תהליכים כאלה מתרחשים באופן אטי למדי. קל וחומר לדעתנו בנגב דאז, שבו היה זה דווקא תהליך הדרגתי. אך לא היה מדובר באופן בלעדי בפרקטיקה ובידע חדשים שאליהם נחשפו הברווים דווקא אז, ואיתם היו צריכים להתמודד ובסופו של דבר להפנימם. התהליך התבסס גם, ואולי בעיקר, על ידע שהיה מורשת עתיקת יומין שהברווים צברו עוד לפני כן. כך למשל קיימות עדויות כבר משלהי המאה ה-18 על עיבוד חקלאי של בקעת באר שבע (ראו גם גרוסמן 1994; Volney, 1787). גם יוסף ברסלבסקי בספרו

הידוע על הנגב (1946) מרבה לדון בכך (ראו גם בן-דוד ואוריון, 1990). חקלאות בנגב במחצית המאה ה-19 לא הייתה אפוא בגדר חידוש.

דברים אלה נתמכים גם על ידי מרקס (Marx, 2005). בסקירה נרחבת של ספרות חקר נוודים-רועים במזרח התיכון ובצפון אפריקה מן המחצית השנייה של המאה ה-20, הוא מציע תזה חדשה ולפיה הנוודים-רועים הם למעשה מגזר מתמחה של התרבות העירונית. כלומר, חקלאות פלחה (חקלאות דגנים) הייתה תמיד אופציה כלכלית בעלת משקל גדול לאין שיעור בקרב חברות אלה ממה שנהגו לייחס להן עד עתה. למעשה, הוא טוען, החקלאות היא זו שהייתה לרוב הבסיס לכלכלתם ולא התוספת לה. בעתות משבר פרוחה דווקא החקלאות בקרבם ולא רעיית הצאן הנוודית כפי שהיה מקובל

לחשוב עד עתה. במונחים של תיאוריית זלצמן (Salzman, 1981), מדובר ב"חלופה ממוסדת" למדי המצויה במאגר התרבותי שנוודים-רועים יודעים לגייסה, להפעילה ולהעצימה בעת הצורך.

המשמעות האפשרית של דברים אלה היא שבמחצית השנייה של המאה ה-19 עיבוד קרקע חקלאית, בין אם כטכנולוגיה ובין אם כמקור קיום משלים, לא היה זר לברווים, גם אם לא הפך עדיין למקור קיום בלעדי. סביר ביותר להניח שהתחלות ראשונות בתחום זה אף הסתמנו עוד קודם לכן. אלא שדווקא הפרקטיקות החקלאיות שבהן הם נקטו הן אלה שככל הנראה היו זרות אז למתבונן מן החוץ, זה אשר היה מורגל לצפות בפרקטיקות של רציפות מרחבית ועתית של עיבוד קרקע. זוהי בעינינו סוגיה בעלת חשיבות רבה מאוד, כפי שייראה בהמשך.

פרקטיקות אלה הן תוצאה של תנאי אי-הוודאות הסביבתית הרבה שבהם נאלצו הברווים בנגב להתקיים באותה עת (ראו גרוסמן, 1994) וכפי שעדיין כיום מורגלים לחיות נוודים-רועים בכל שאר אזורי העולם הרלוונטיים (Behnke et al., 1993). תנאים כאלה מנוגדים לחלוטין לתנאי הוודאות הרבה שבהם הורגל לצפות המתבונן מן החוץ או נציג השלטון העות'מאני בארץ מוצאו. מן הבחינה הסביבתית מדובר באזור שבו כמות השטחים המתאימים מבחינה טופוגרפית ופדולוגית וכמות המשקעים ומידת ודאותם היו ועדיין הם נמוכים. גרוסמן נתן את דעתו על כך שמטבע הדברים, מידת ההשקעה של עבודה ותשומות על ידי מעבד הקרקע הייתה צריכה להיות מותאמת ביחס ישר למצב זה (גרוסמן, 1994).

אך בנגב אין מדובר בתנאים של היעדר משקעים מוחלט או באי-וודאות מוחלטת, כפי שאלה קיימים בתנאי מדבר קיצוניים. ולכן, כדי למלא את צורכיהם החיוניים, האסטרטגיה שננקטה בליית ברירה על ידי הברווים במקומות רבים למדי הייתה עיבוד הקרקע בטלאים, כלומר במקומות שבהם ניתן לאתר שטחים בעלי תנאי גודל ואיכות מספיקים, כמה שמכונה פלחה חרבה (זו התלויה באופן מוחלט במשקעים טבעיים ובתזמונם) ולא באופן רציף מבחינה מרחבית כפי שאנו מורגלים לראות. טלאים אלה היו פזורים על פני המרחב של צפון הנגב במקומות ספציפיים כגון במישורים הגדולים הספורים של צפון-מערב הנגב או בוואדיות הקטנים הרכים במזרחו ובמרכזו. מטבע הדברים גם בצורות (שכידוע לעתים קרובות מתרחשות ברצף מחזורי של כמה שנים) יוצרות אי-רציפות לאורך זמן שאינה מוזמנת כלל על ידי מעבד הקרקע.

ייחודה של צורת עיבוד קרקע זו, שהיא אקסטנסיבית ביסודה, טמון בכך שהיא איננה מחייבת נוכחות מתמדת של המחזיק בה במקום העיבוד. בתנאים סוציו-פוליטיים נורמליים ויציבים קודי ההתנהגות הפנימיים של החברה הבדווית, במובן הפורמלי של החוק הבדווי (ראו Stewart, 2003), סיפקו לרוב את ההגנה הנדרשת על שטחים אלה במקרים של היעדרות עקב נדודי רעייה. ואכן, אסטרטגיה זו של עיבוד קרקע מקבילה

ומשלימה לזו של רעיית צאן שנעשתה אף היא בטלאים, כלומר בשדות מרעה בלתי רציפים שאף הם פזורים באופן אקסטנסיבי על פני המרחב. פרקטיקה זו, המתחייבת אף היא מתנאי אי-הוודאות הללו, חייבה מעבר סיבובי-מחזורי של האוכלוסייה עם העדרים מתא שטח אחד למשנהו בתוך הטריטוריה השבטית. עם התקדמות עונות השנה הועברו העדרים גם מחוצה לה, בהתאם להסכמים והסדרים פנימיים בין משפחות או בין שבטים, כאשר הנדידה לקראת עונת הקיץ היא האינטנסיבית והארוכה ביותר ואילו לקראת עונת החורף היא מועטת יחסית ומתכנסת. מקורות קיום משלימים נוספים של אוכלוסייה זו נבעו ממסחר במשאבים מקומיים ואזוריים (כגון מלח), מליווי שיירות, מגביית דמי מעבר כשטחם ועוד.

אם כן, בניגוד להנחה שעמדה ביסוד החוק העות'מאני, סביר מאוד להניח שדווקא תופעה זו של עיבוד קרקע בלתי רציף בזמן ובמרחב, תוך אי-נוכחות מתמדת של מעבד הקרקע במקום, היא שהייתה ככל הנראה הכלל הנהוג באזור זה,

ולאו דווקא העיבוד הרציף והנוכחות הפיזית המלאה, הקבועה והנראית. כלל זה טמון בשורש התרבותי העמוק של החברה הבדווית דאו שהוגדרה כחברת רועים נוודית למחצה (בן-דוד ואוריון, 1990). זהו הכלל וזוהי המציאות שמהם התעלם לחלוטין החוק בהגדירו כקרקע מתה (מוואת) חלקת קרקע מסוימת שישבו עליה בדווים והשתמשו בה בדרכם הייחודית, ותחת זאת כפה עליהם כללים המתאימים לחברה חקלאית כפרית מקובעת.

הנחת הריבונות המוצלחת. ההנחה השנייה העומדת ביסודו של החוק היא שהשליט (או הממשלה) אשר מקצה את הקרקע לרשות מקומית כלשהי אכן מצליח לממש את

ריבונותו המלאה באזורים אלה, והוא מקיים בהם מערכת מסודרת של שלטון מקומי כך שאין עוררין כלל על בלעדיותו. חשיבותה של הנחה זו לעניינינו טמונה בכך שהשלטון העות'מאני יכול היה לטעון שהקרקע הייתה בשליטתו, ולא בשליטת הברווים, ולכן שהיה בסמכותו להקצות אותה לגורם מקומי כלשהו, רק אם אכן הוא יכול היה לממש בפועל וביעילות את ריבונותו שם לפני חקיקתו של החוק.

לטענתנו, הנחה זו נתונה אף היא בספק לגבי האזור הנידון. בעשורים האחרונים בוצעו מחקרים אשר נגעו בין השאר במידת שליטתה ויעילות ריבונותה של האימפריה העות'מאנית באזור הנגב. עולה מהם שלפחות עד מחצית המאה ה-19 לא גילתה האימפריה עניין רב בנעשה באזור (גרוסמן, 2005). התעניינותה בו החלה רק לנוכח התגברות המתיחות הבין-מעצמתית כאשר האימפריה הבריטית החלה אז בכריית תעלת סואץ (Stewart, 1986; Kressel, 1993). חרף העובדה שבאזור הנגב הייתה כבר אז נוכחות בדרוית בולטת למדי, השלטון העות'מאני לא מצא לנכון עד אז לקיים מערכת של שלטון מקומי. מערכת זו פותחה רק מאוחר יותר, במהלך המחצית השנייה של המאה ה-19 ותחילת המאה ה-20, ורק בתגובה למתיחות המדינית, באמצעות הקמתן של נקודות ממשל כפריות (כגון בעוג'ה אל-חפיר, כורנוב ורח'ייבה) והקמת באר שבע כעיר מחוז ב-1903. לעניין זה נשוב ביתר פירוט בהמשך דיוננו.

בהיעדרה של מערכת שלטון מקומי כזו, מידת הריבונות שיכול היה להפגין השלטון באזור זה הייתה צפויה להיות מזערית ביותר (ראה גם Bailey, 1980). כך גם התערבותו בחיים הכלכליים של הברווים ובנגזרות הקרקעיות שלה הייתה עד אז מזערית. המשמעות היא שלא הייתה לשלטון כל נגיעה בעניין זה ובעניינים אחרים הקשורים לגופים כלשהם של שלטון מקומי. לברווים, לעומת זאת, הייתה מערכת פנימית משלהם לצרכים אלה (גם על כך יורחב הדיון בסעיף הבא) שבה מיעט השלטון להתערב. מדובר במערכת של הסדרים בין מטות ושכטים, כעין שלטון מקומי-אזורי, שעסקו בענייני שליטה, בעלות וניהול מקומי ואזורי של אופן השימוש במשאבים קרקעיים וסביבתיים. מימושה, שלא היה בהכרח מוצלח ויעיל באופן קבוע, היה אחד התנאים הבסיסיים ליציבות חברתית-פוליטית פנימית בקרב החברה הברווית בתנאים של היעדר שלטון מרכזי.

בעניין זה, הקשור לקיומה של התנהגות טריטוריאלית ייחודית בקרב חברות נוודים, נערכו מחקרים על בדרוויי הנגב (ראו למשל מאיר, 1994; בן-דוד ואוריון, 1990),

בדוויי סיני (Perevolotsky, 1987) ומחקרים רבים על חברות נוודים ברחבי המזרח התיכון ובשאר העולם (Casimir and Rao, 1992). לא מדובר אפוא בעניין מקומי בלבד, אלא במערכת בעלת מקבילות בינלאומיות והיסטוריות נכבדות ולכן גם בעיקרון מבני אוניברסלי למדי של חברות אלה בזמן ובמרחב. חרף זאת, גם בנושא זה התעלם חוק הקרקעות העות'מאני ממערכת פנימית וותיקה של הסדרי אחזקה, בעלות, שליטה בקרקע ושימוש בה ותיאום בין הבדווים, וכפה את גישתו שלו עליהם.

"לאוכלוסייה"

הבדווית בנגב

היו כבר באמצע

המאה ה־19

"ישובים ומקומות

חניית קבע

עונתיים בסגנון

הבדווי הייחודי,

שהיו מקומות

בעלי שמות

מזוהים ומוזכרים -

גם אם לא

כורמליים מבחינה

אדמיניסטרטיבית."

הנחת היישוב והמרחק. בהנחה השלישית של החוק שני תנאים. התנאי הראשון הוא, קיום יישוב מסוים במרחב אשר בו נמצאת הקרקע הנידונה, שעבודה נסמך עליו ומבוצע על ידי תושביו. התנאי השני הוא שהקריטריון לכך שהקרקע אינה בשימוש לצורכי עיבוד חקלאי ולכן היא מתה הוא של מרחק מסוים מיישוב זה. שני התנאים בהנחה זו מעלים סימני שאלה: מהותו של יישוב וקריטריון המרחק. לגבי התנאי הראשון, מילון אוקספורד (1989) מגדיר את המושג "יישוב" (settlement) כדלהלן (ההדגשות הן של המחבר):

"An assemblage of persons settled in a locality".

את המושג "locality" מגדיר מילון אוקספורד כך:

"A place or district of undefined extent, considered as the site occupied by certain persons or things, or as a scene of certain activities".

את המונח "place" מגדיר מילון אוקספורד כך:

"A portion of space in which people dwell together. A general designation for a city, town, village, hamlet etc".

Dictionary of Human Geography (Johnston et al., 2001) מתייחס ל-"place" כ:

“A portion of geographic space. Space is organized into places often thought of as bounded settings in which social relations and identity are constituted. Such places may be officially recognized geographical entities or **more informally organized sites** of intersecting social relations, meanings and collective memory” (p.562).

מהגדרות אלה עולה אכן התפיסה המקובלת של יישוב בתרבויות מקובעות. יישוב בתרבויות אלה נתפס כישות שמצויה במקום בעל השתרעות מוגדרת, שבו חייב להיות שילוב בין אוסף האנשים השוכנים באותו מקום לבין פעילויותיהם, ושהוא חלק מן ההתארגנויות המרחביות המוכרות באופן פורמלי כגון עיר או כפר. על פי תפיסה זו אכן ניתן לפרש את הדרך שבה תפסו זאת למשל נוסעים אירופים אשר כתבו על קורות מסעותיהם בנגב. כך למשל הבריטי פאלמר (Palmer, 1871) משווה ברשמי ביקורו בנגב בין האזור שמזרח לכאר שבע, הריק מיישובים לשיטתו (אזור תל-אל-מילח' וואדי ערעה) שהם ספו של המדבר הגדול והנורא שאין בו אפילו מרעה, לבין אזור נחל חברון, המשופע במרעה. באותו אופן ניתן להתייחס אל מפות הסקר הבריטי של פלסטינה (Palestine Exploration Fund, 1878) ואל הטקסטים הנלווים להם (גיליון xxiv המתאר את הנגב הצפוני וגיליון xx, המתאר את הנגב הצפוני יותר). בהשוואה ביניהם יעלה שאכן בראשון לא היו יישובים כלשהם, לעומת השני שבו מוזכרים כמה עשרות יישובים.

אך מהגדרות אלה ומן השילוב ביניהן עולה גם מסקנה אפשרית מנוגדת, המורה על כך שהתפיסה הקונוונציונלית שהוצגה לעיל אינה בהכרח התפיסה היחידה שעליה יש או ניתן להתבסס. לענייננו, התמצית האלטרנטיבית של ההגדרות שלעיל היא שיישוב יכול להתקיים גם במקום שאיננו חייב להיות בעל השתרעות מוגדרת. מתגוררים בו בני אדם ביחד, או לחלופין, רק מתקיימות בו פעילויות מסוימות. הוא אינו בהכרח עיר או כפר אלא יכול להיות חלק מסוגי ארגון ושימוש אחרים במרחב. ולבסוף, הוא יכול להיות גם אתר בעל צורת ארגון בלתי פורמלית, ובתנאי שיש בו שילוב בין יחסים חברתיים המתקיימים בין התושבים ובין עצמם וכינם לבין משמעותיות המקום עבורם, וזיכרון וזהות קולקטיביים שלהם הקשורים בו (ראו גם McDowell, 1997).

המשמעות של תפיסה זו לענייננו נוגעת לנושא עיבוד קרקע הנסמך גיאוגרפית על יישוב כלשהו והמבוצע על ידי תושביו. פירושה הוא, שגם קבוצת נוודים-דועים המתקיימים

במרחב מסוים באורח חייהם הכלכלי השונה והייחודי, אשר עונה לקריטריונים אלה, יכולה הייתה להיחשב בזמנה כיישוב לצורך חוק קרקע מוואת. חרף זאת בחר השלטון העות'מאני להתעלם לצורכי החוק מן "היישוביות" המיוחדת של הבדווים, והשלטון המנדטורי הבריטי ומדינת ישראל הלכו בעקבותיו ואף ממשיכים בכך עד עצם היום הזה.

מן הראוי אף להוסיף שהחוק לא קבע בצורה מפורשת שהיישוב הזה חייב להיות יישוב של קבע, ולמעשה החוק רק השתמש במונח "יישוב" מבלי להיכנס לעומקו של המושג. גם אם לא הייתה לשלטון העות'מאני דרך לדעת כל זאת, שהרי נטען לעיל שמידת התעניינותו בנעשה באזור זה עד אמצע המאה ה-19 הייתה מועטת, במחציתה השנייה של המאה כבר לא כך היה המצב מבחינתו. לבטח לא כך הוא המקרה עם ממשלת המנדט הבריטי. הבריטים נחשפו כבר בראשית המאה ה-20 למחקרים אנתרופולוגיים רבים שבוצעו על ידי חוקרים באפריקה ובהודו. אין ספק שהם היו מודעים היטב לממד התרבותי של החזקת הקרקע ולשונויות האפשריות שלו. כך גם הדבר לגבי ממשלות ישראל השונות שבזמן ככר נעשו, פורסמו ונחשפו בפניהן מחקרים רבים על החברה הבדווית הנגבית ואורחות חייה. מחקרים אלה היו אמורים להבהיר להן היטב את התמונה האמיתית.

גם קריטריון המרחק המופיע בחוק שונה מאוד באזורי מדבר מאשר באזור כפרי חקלאי המיושב בצפיפות. תופעה ידועה היא שבאזורי מדבר עוצמת שימושי הקרקע הנה אקסטנסיבית לאין שיעור לעומת שימושי הקרקע האינטנסיביים מאוד באזורים אקלימיים נוחים יותר. הסיבה העיקרית לכך היא, שוב, מידת אי-הוודאות הרבה של זמינות המשאבים הטבעיים (קרקע ומים). אי-וודאות זו, ראוי לומר, היא אחת הסיבות העיקריות לצפיפות האוכלוסין הנמוכה יותר בהם. התוצאה המתבקשת היא, שבתנאי הטכנולוגיה של נוודים-רועים באזור צחיח למחצה (כמו האזור הנידון), המרחקים המפרידים בין מקום/אתר/יישוב לבין הקרקעות החקלאיות שלו עשויים להיות גדולים יותר מן המקובל באזורי חקלאות מקובעת. אפילו כיום, בתנאי טכנולוגיה חקלאית מפותחת, כך הוא לעתים קרובות המצב ביישובים מסוימים בנגב, קל וחומר בתנאים הטכנולוגיים של הבדווים דאז. חרף זאת השתמש חוק המוואת העות'מאני והממשלות שאימצו אותו לדורותיהן, בקריטריונים בלתי מתאימים לחלוטין לנסיבות אלה. הן בחרו להטיל על האוכלוסייה קריטריונים זרים ביותר לסדרי חייה ולתרבותה.

אם הטענה הזו מתקבלת, הרי גם לשיטתו של סעיף המוואת בחוק המקרקעין יש לדעתנו משמעות חשובה ביותר לקריטריון זה של המרחק. הבה נניח לרגע שניתן לקבל את הרלוונטיות התרבותית של החוק למציאות חיי הבדווים דאז, ונאמץ את העיקרון שלו בדבר ההכרח במרחק מינימלי ממקום יישוב לפני שתוכרז קרקע מסוימת כמוואת. הרי גם כך, ההגדרה האופרטיבית של מרחק על פי טווח הצעקה או על פי מיל וחצי (שהם פחות מ-2.5 ק"מ), אינה עומדת בשום מבחן מעשי של מציאות זו של הבדווים ושל חברות נוודים-רועים במקומות אחרים בעולם. אחד העקרונות הבסיסיים ביותר של ארגון המרחב באורח חיים זה הוא הצפיפות הנמוכה והריחוק המרחבי הניכר בין קבוצות, על מנת לאפשר שימוש במשאבים תוך כדי הימנעות מחיכוכי מגע לצורך שמירה על יציבות חברתית ופוליטית פנימית (ראה Rapoport, 1978).

ולבסוף, ראוי לתת את הדעת גם למשקל העדויות מן המחצית השנייה של המאה ה-19 המשמשות תדיר בסיס עובדתי בדיונים משפטיים שעסקו עד עתה בסוגיית הבעלות של הבדווים על הקרקע (למשל, פסק הדין של השופט חלימה שהוזכר לעיל). עדויות אלה הופיעו מיד לאחר חקיקתו של חוק הקרקעות העות'מאני, ודנות באופי חיי הבדווים כנגב, אופי עיבוד הקרקע על ידם ואופי יישוביהם. כמהלך תקופה זו ביקרו בפלסטינה נוסעים רבים מארצות המערב, רובם גרמנים ובריטים, שפרסמו את רשמי ביקורם ומסעם כמה שמכונה היום "ספרות נוסעים". מקורות אלו הנם למעשה העדויות האמפיריות הכתובות היחידות לתקופה זו העומדות כיום לרשות החוקרים והמומחים השונים. בהיעדר עדויות אחרות, מרבים חוקרים ומחברים שונים להתבסס עליהן.

אין זה ברור כלל אם עדויות אלה עמדו במבחן כלשהו של קבילות. לא ניתן כמובן להטיל ספק באמינות דיווחיהם של הנוסעים, שהרי חזקה עלינו שהם תיארו בנאמנות את שראו עיניהם. אך השאלה הרלוונטית יותר היא, אם היו דיווחיהם מציאותיים דהיינו, אם מה שראו ותיארו בספריהם משקף את המציאות של האזור ואוכלוסייתו דאז, או שלמעשה הוא משקף את תפיסותיהם התרבותיות המקוריות. האם ייתכן, לכן, שמה שהם ראו במסעותיהם באזור הנגב ודיווחו עליו שיקף יותר את מה שהורגלו עיניהם התרבותיות לראות בארצות מוצאם ואת מה שחפצו למצוא, ולא את מה שהיה קיים בפועל?

הלגיטימיות של העלאת שאלות אלה טמונה בביקורת פילוסופית הקיימת מזה עשורים רבים לגבי התקפות של הפילוסופיה הפוזיטיביסטית שממנה נגזר אופן המחקר הנהוג

במדע מאז המאה ה־19, שמתבסס בעיקר על טענת האובייקטיביות המוחלטת של המדען הצופה בתופעות במציאות ולכן גם על דרך ספציפית אחת בלבד שעל פיה ניתן להבין את המציאות (ראו למשל, Entrikin, 1990). אין זה המקום לרדת לשורש הפולמוס בנושא זה, אך ניתן לומר בתמציתיות שבעקבות ביקורת זו החלו לחדור למדעי החברה השונים גישות חדשות לחקר המציאות ובעקבותיהן ההכרה שיש דרכים שונות ומגוונות להבנתה, לפירושה ולייצוגה.

**"על מנת לממש
את בעלותה, מנסה
המדינה מזה שנים
לכנות את הבדווים
מקרקעותיהם
ביישוביהם
בנגב בכל דרך
אפשרית".**

לדעתנו אכן סביר מאוד להניח שנוסעים אלה ביקשו למצוא יישובי קבע מסודרים שאליהם צמודה קרקע חקלאית מעובדת, כפי שהדבר אכן היה מקובל אז (ועדיין) בתרבות האירופית. משלא נמצאו הסימנים לשיטה הזו של תפיסת שטח ושל שימוש ומחיה בו, כל דבר אחר שראו בהקשר זה היה בעיניהם חריג וסוטה ולכן גם חסר ערך ומשמעות. משום כך יש התייחסות מרובה בספריהם למושגים כמו חקלאות טלאים, מאהלים, ואפילו למשל קביעה של הבריטי פאלמר כלהלן (Palmer, 1871, 238): "גמלים ועזים הם... אמצעי הקיום היחידים של הבדווים. כתוצאה מכך הקרקע שבבעלותו מתדרדרת". מעניין לציין שפאלמר בחר להשתמש דווקא במילה "בעלות" ("owns...") כדי לאפיין את מהות זיקתו של הבדווי לאדמתו. עם זאת, כדאי להזכיר גם את טענתו של ברסלבסקי (1946) המשתמש במילה "בעלות" וכותב שהבדווים מכרו והעבירו בעלות על קרקעות בקלות רבה ובעבור תמורה דלה מאוד.

אין זה מקובל עוד לאמץ קביעה כה נחרצת, כאשר כבר ידועים היום דברים חדשים בעניין זה. ראשית, מחקרים מן העת האחרונה שוללים את המוסכמה שהייתה מקובלת בעבר ולפיה חברות נוודים מתקיימות על רעיית בעלי חיים בלבד. מתברר, כפי שזכר כבר לעיל, שמאז ומתמיד לנוודים ידועים הייתה סימביזה הדוקה עם סביבתם הכלכלית, ותמיד הם הקפידו על גיוון מקורות קיומם מסביב לציר של רעיית בעלי חיים ואולי אף צירים מרכזיים אחרים (Fabietti and Salzman, 1996; Marx, 2005). שנית, מחקרים חדשים יותר על חברות נוודים ידועים (Scoones, 1994) וגם על בדוויי הנגב (עורב, 1986; ביילי, 1976) מצביעים על כך שהם פיתחו בעצמם, או ירשו מקודמיהם באזורים שבהם חיו, ידע סביבתי מרשים בתחומי צומת, מרעה וניהול, אקלים וניהול ופיתוח

משאבי מים להשקיית צאן ולגידולים חקלאיים. ידע זה אפשר להם להשתמש באופן יעיל למדי במשאבי קרקע ומים שסיפקה להם סביבתם. השימוש היעיל התאפשר כל עוד הסביבה לא הופרעה אקולוגית (דהיינו הפרת האיזון האקוסיסטמי על ידי גורם חיצוני, טבעי או אנושי) ופוליטית (התערבות גורם שלטוני חיצוני בהסדרים הפנימיים של חיהם). אחרת הם לא היו יכולים לשרוד כתרבות של נוודים־רועים.

כל זה עומד בניגוד לסטריאוטיפים מן העבר בסגנון הג'ארוויסי משנות ה־20-30 (ג'ארוויס, ללא שנה) ש"הברדוי הוא אבי המדבר", כלומר התנהלותו הכלכלית־אקולוגית גורמת להידלדלות והידרדרות משאבים חמורה ההופכת את אזור מחייתו למדבר, דהיינו תהליך מדבור. אך סטריאוטיפים מסוג זה, שבהם טמון מרכיב אוריינטליסטי ניכר, הם אשר היוו ככל הנראה את המשקפיים התרבותיים שדרכם התבוננו הנוסעים האירופים דאז בכדוויים. אלה היו עשויים בנקל להובילם למסקנות שמהן השתמע שהחקלאות הברדוית בימים ההם לא הייתה תופעה משמעותית, או שלא היו קיימים יישובים כלשהם באזור. יתרה מכך, מסקנות כאלה אופייניות למדי ל"נוסעים" המתבוננים מבחוץ פנימה תוך כדי ביקור חטוף (לעתים קרובות בסדרי גודל של חלקי יממות או יממות ספורות בלבד) ובמסלול מסוים מאוד, שהיו אופייניים לסגנון המחקר הגיאוגרפי דאז. זאת, בניגוד למאפיין את המחקר בתחומים אלה כיום שאופן ביצועו יכול לאפשר את הפרכתן של "אמיתות" מסוג זה לגבי הברדוים.

נראה, אם כן, שההנחות שעליהן התבסס חוק הקרקעות העות'מאני בהגדרו את הקריטריונים של קרקע מוואת לא היו מבוססות כלל ועיקר. הניתוח לעיל של הנחות אלה הוביל לשלילת הרלוונטיות של החוק. על רקע שלילתן של ההנחות, ופירושן האלטרנטיבי, ננסה לשרטט עתה את תמונת המצב הסבירה יותר של הברדוים באמצע המאה ה־19 בכל הקשור לבעלות על הקרקעות מן הבחינה המשפטית.

עיבוד אדמה בדוית, בעלות עליה ואופי היישוב הברדווי החל מן המחצית השנייה של המאה ה־19

כצפוי אכן מכיוון הטיעון המסתמן, מחקרים רבים במהלך המאה ה־20, ובמיוחד מן העשורים האחרונים, מציגים תמונה שונה בתכלית על שהתרחש בעניין עיבוד

אדמה, הבעלות עליה ואופי היישוב בקרב בדוויי הנגב במאה ה-19. להבדיל ממקורות המידע שנוצרו במאה ה-19, מחקרים חדשים אלה מתייחדים בכך שהם נעשו במסגרת לימוד ארוך ויסודי, על ידי חוקרים שתחומי מומחיותם התמקדו ישירות בחברה הבדווית עצמה. לימוד זה היה מלווה בנוכחות ארוכה ואינטימית למדי הדרושה לצורך תחקור ותיעוד היסטוריים מעמיקים. הוא גם כלל, במקרים לא מעטים, שימוש במקורות ארכיונאיים במדינות אחרות, כגון בבריטניה. מטבע הדברים, אופן חקירה זה הוא שונה, בעיקר בפרספקטיבה ההיסטורית, ולכן גם

המסקנות שונות. מאלה עולה מציאות שונה ממה שהיה מקובל לדאות במאה ה-19 ואשר התקבע עם הזמן בתודעה הציבורית ואף האקדמית כסוג של "אמת יסוד". לאור זאת, אנו נתייחס כאן לשלושה נושאים: עיבוד הקרקע בידי הבדווים, בעלותם של הבדווים על הקרקע ומהותם של יישובים בדוויים. לשלושתם יש קשר ענייני ישיר לסוגיית קרקע מוואת.

"קיימות עדויות מוסכמות לכך שבחקופת המנדט הבריטי הייתה החקלאות ממוסדת למדי באורח חיי הבדווים הנוודים למחצה".

עיבוד קרקע. קיימות עדויות מוסכמות רבות לכך שבתקופת המנדט הבריטי הייתה החקלאות ממוסדת למדי באורח חיי הבדווים הנוודים למחצה. פורת (1996) מציין טווח של

קרקע בדווית מעובדת הנע בין 600,000 דונם בשנות בצורת לכ-2.5-2 מיליון דונם בשנים גשומות. עוד לפניו הצביע אילת (Elath, 1958) על היקף עיבוד קרקע נרחב הרבה יותר באותה תקופה: בין 2.1 ל-3.5 מיליון דונם מתוך שטח הנגב הכולל של כ-12 מיליון דונם. בניכוי אזורי מרכז ודרום הנגב, שכרובם אינם מתאימים מבחינה אקלימית לעיבוד קרקע בטכנולוגיות הקרקע והמים שהיו זמינות אז, עולה ששטחי העיבוד הללו התרכזו בעיקרם בצפון הנגב. נוכחותם בהיקפים אלה הייתה אמורה להיות אפוא בולטת למדי.

נתונים אלה הנם רבי-משמעות עבורנו. אילת מתייחס לנתוניו כאל היקף גדול יחסית של קרקע מעובדת בידי הבדווים. בעינינו הם מורים אף על יותר מכך. כנאמר לעיל, על מנת להגיע להיקף כזה היה דרוש לדעתנו תהליך ארוך והדרגתי שהיה חייב להתחיל עוד זמן רב קודם לכן. בן-דוד (1991) אמנם משער שחקיקת חוק הקרקעות העות'מאני כ-1858 היא שהאיצה את תהליך המעבר לחקלאות. אך דווקא מחקר אחר שלו (בן-דוד ואוריון, 1990) מאלף במיוחד לטיעוננו. במחקר זה הוא מתאר את שבטי

אל-עזאזמה ואת תהליך המעבר שלהם לחקלאות החל מאמצע המאה ה-19. בני מטה העזאזמה הגיעו אל הנגב מסיני, סמוך לאחר תחילת המאה ה-19. הטריטוריה של מטה זה, שהלכה והתגבשה אז, השתרעה בעיקרה באזור רמת הנגב והר הנגב (אזור 'רוחם-רמת חובב דהיום ודרומה ומערכה משם) (בר-צבי ובן-דוד, 1978). נוכחותם של שבטי העזאזמה במדבר אז, מפריכה את עדותו של פאלמר דלעיל מ-1870 לגבי אזור צפון הנגב, כסף המדבר הגדול והנורא.

המיוחד במטה שבטי אל-עזאזמה טמון בהיותו מן האחרונים מבין שבטי הברווים שהגיעו אל הנגב. מתמיד נחשב מטה זה לנווד ולשולי ביותר, ולכן גם הפחות מפותח מביניהם (ברסלבסקי, 1946). התנאים הסביבתיים (קרקע ומשקעים) בטריטוריה שלהם היו והנם הנחותים ביותר מבין כל שבטי הברווים בנגב. אך כפי שמתארים זאת בן-דוד ואוריון, כבר בשלב מוקדם יחסית של התנחלותם בנגב, וחרף התנאים המגבילים, הם החלו את תהליך אימוץ וסיגול החקלאות אל תרבותם, שכפי שנאמר, לא הייתה זרה לה כלל. הדעת נותנת, על כן, שאם כך היו אז פני הדברים אצלם, קרוב לוודאי שהחקלאות כבר צעדה צעדים מתקדמים יחסית בקרב ברוויי הנגב הצפוניים יותר, אלה ששכנו באזורים צחיחים פחות. מתוך הידוע כיום על תהליכי דיפוזיה מרחבית של תופעות תרבותיות, כגון חקלאות או טכנולוגיות חקלאיות חדשות, כאלה הן נסיבות בשלות של תהליך התמסדות והשתרשות של תופעה בקרב חברה כלשהי (Brown, 1981). בנסיבות כאלה, החידוש בקרב אוכלוסיית המקור יכול להיות מרשים ומשכנע דיו כלפי האוכלוסייה השכנה, שהיא גם (כדוגמת שבטי העזאזמה דאז) דלת אמצעים ובלתי מפותחת באופן יחסי לשאר חלקי אותה חברה. בתנאים כאלה היא תהיה מוכנה ליטול על עצמה את הסיכון שבאימוץ עיבוד קרקע, ולשלבו בכלכלת המרעה ביתר שאת, על כל הכרוך בכך מבחינה כלכלית וחברתית.

אין לכן מנוס מלהסיק שאין זה בלתי נמנע לחלוטין שבעת חקיקת חוק הקרקעות העות'מאני ב-1858 הייתה כבר החקלאות מציאות מוכרת למדי בקרב ברוויי הנגב. מציאות זו הייתה אמנם בעלת אופי של חקלאות טלאים בלתי רציפה מבחינה מרחבית ועתית, אך יש לראותה מן הזווית הנכונה: אופן עיבוד הקרקע היה חקלאות לכל דבר המניבה יכולי דגנים (בעיקר שעורה). יכולים אלה, כפי שהראה בן-דוד, אף יהפכו בחלקם למסחריים ולמטרת ייצוא לאירופה לתעשיית הבירה (Ben-David, 1989). עקב הנסיבות הסביבתיות-אקולוגיות, אופן עיבוד הקרקע לא היה היוצא מן הכלל בנגב ולא חריג חקלאי, אלא דווקא הכלל והנורמלי אצל תושביו דאז.

מכיוון שכך היה אופי הדברים על פי הדרך האלטרנטיבית שבה אנו מציעים לראותם, יש בהחלט מקום לטעון כאן שחוק הקרקעות העות'מאני, שנחקק עבור כל חלקי האימפריה, אמנם אמור היה לממש את שאיפת הממשל לעודד פיתוח באמצעות הפרטת ההחזקה בקרקע, לאור הדגם האירופי של התקופה. אך במקביל ניתן גם לשער שהוא שירת היטב את האינטרסים של האימפריה בנגב אל מול התפתחות החקלאות בקרב

הבדווים. הנסיבות הגיאוגרפיות הסובבות דאז עשויות לתמוך בכך. אין זה בלתי סביר לטעון שהשלטון העות'מאני עלול היה דווקא לחשוש מפני התפתחות חקלאית זו של הבדווים. החשש עשוי היה לצמוח במיוחד לנוכח כריית תעלת סואץ, שתהליך בחינת היתכנותה החל כבר בסוף שנות הארבעים של המאה, והענקת הזיכיון לה ותחילת כרייתה שהחלה ב־1856, וכן לנוכח התחזקות השפעת המעצמות האירופיות באזור שנבעה מכך. בתנאים אלה, התעצמותה הכלכלית של האוכלוסייה הבדווית, שכדומה לחברות נודדים־רועים רבות ידועה בנטיית העצמאיות והצנטריפוגליות (Meir, 1997), עלולה הייתה למנוע את חיזוק אחיזתו של השלטון העות'מאני בנגב או לפחות לאיים עליו. פעולות שלטוניות אחרות של העות'מאנים באזור הנגב בשני העשורים שלאחר מכן, ואשר נתבררו רק לאחרונה, כולל הקמת עשרה יישובי קבע לבדווים בנגב המערבי (גזית, 2000, 2005), תומכות בכך. אם אכן השערותנו זו נכונה, הרי שיש בכך כדי לחזק את טיעוננו לעיל בדבר כפיית מערכת חוקים על ידי השלטון על האוכלוסייה המקומית לצורך מימוש האינטרסים המדיניים שלו, תוך דחיית האינטרסים הקיומיים של חברה זו וביטולם.

הבעלות על הקרקע. נושא זה הוא בעל משמעות חשובה לאין ערוך. כאמור, בקביעת הקריטריונים להגדרתה של קרקע כמוואת התעלם השלטון העות'מאני מן האופן הייחודי של שימוש בקרקע על ידי הבדווים. ברצוננו לטעון כאן שכנוסף לכך, התעלם השלטון, ואלה שבאו אחריו, גם מן המערכת הבדווית הפנימית של חלוקת הקרקע וקביעת הבעלות עליה שהתחילה להתפתח במאה ה־19.

בהתפתחות תרבויות מוכר הנושא של תהליך הטריטוריאליזציה שעוברת חברה מסוימת שבה לטריטוריה הפרטית אין בהכרח חשיבות מיוחדת בעיני חבריה כמובן של בעלות.

משמעותו של התהליך בקצרה היא, שקבוצות או פרטים מעדיפים לעבור מן המצב הזה למצב שבו הם מתחמים את מקומם או אזורם כך שזה ייוחד מבחינת השימוש בו להם בלבד. התהליך מהווה שלב אבולוציוני חשוב לקראת היווצרות בעלות פרטית על קרקע (ראו למשל, Sack, 1986). בדוויי הנגב אכן עברו תהליך כזה תוך כדי התקבעותם והתרחקותם מן הדומיננטיות של רעיית צאן בכלכלתם (מאיר, 1994). התהליך, בצורתו הפשוטה ביותר, החל כבר במחצית הראשונה של המאה ה-19. הוא צבר תאוצה בהמשכה, עם תחילתו של תהליך חשוב מאוד, והוא הפרטת הקרקע השבטית והעברתה לידיהם של בני השבט, בין אם לידיים משפחתיות או לידיים בודדות. ראוי לציין שעוד קודם לכן הבדווים בנגב ובסיני פיתחו לעצמם מערכת של עקרונות המגדירים את הטריטוריה ברמה השבטית או רמת המטה, וזו כוללת אף הסכמים בין-שבטיים לתיחום הטריטוריות בין המטות השונים (Stewart, 1986).

עדויות לתהליכים אלה בקרב הבדווים מצויות למכביר. ברסלבסקי (1946, 142) מציין שבעת עריכת מחקרו על הנגב בשנות הארבעים של המאה ה-20, "כל בדווי הוא אדון לאדמה מסויימת וקבועה משלו". אילת משתמש במונחי בעלות כאשר הוא מציין שבמפקד פלסטין ב-1931 נמנו בנגב קרוב ל-8,000 בעלי קרקע בדווים ועוד כ-2,000 אריסים (Elath, 1958, 130). בהינתן גודל אוכלוסייה של כ-50,000 נפש באותן שנים (Census of Palestine, 1931) וכ-8,000 בתי אב, פירושו האפשרי של נתון זה הוא שלפחות מחצית מבתי האב הבדוויים באזור היו אז בסטטוס של בעלי קרקע. נתונים אלה עולים בקנה אחד עם הערכות לגבי שנים מוקדמות יותר, כפי שהציע גרוסמן (2005).

אך תיאור מאלף במיוחד עולה ממחקרם של קרסל, בן-דוד ואבו רביע (1991), ראה גם, Kressel, Ben-David and Abu Rabia, 1991). מחקר זה הוא ראשוני, חדשני, מקיף ומעמיק מאוד. הוא חושף בפירוט רב את תהליך הפרטת הקרקע, את התפתחות הבעלות הפרטית עליה ואת התהוות נוהלי מיסודה הפורמלי-פנימי בקרב הבדווים החל מאמצע המאה ה-19 ועד היום. המחקר עוסק למעשה בנושא שעד פרסומו המידע לגביו היה מועט ביותר ומעטים אף טרחו לעסוק בו, ייתכן אולי שמתוך קבלת חוק קרקע מוואת כלשונו או השלמה עם צדקתו. ייתכן אף שעצם המניע לעריכתו היה טמון בקונפליקט שהחל להתברר בעשורים האחרונים בצורה הולכת ומחריפה בין החוק לבין המציאות שאותה הוא ניסה לשנות. כך או אחרת, מחקר זה הפך לציון דרך בולט שלא ניתן להתעלם ממנו בכל דיון על סוגיית התפתחות הבעלות על הקרקעות בקרב בדוויי הנגב.

במחקרם, מציינים קרסל וחובריו בפירוט רב את השלבים השונים של התהליך (חלקם מופיעים גם במחקרם של בן-דוד ואוריון, 1990). הם מתחילים מן השלב של חלוקת טריטוריית המרעה השבטית לשדות מזרע ליחידים בוואדיות, כמו גם חלוקתם של

**"כל עיצובו של
המרחב הבדוי
הנוכחי בנגב
ושילובו במרחב
הישראלי כחלק
אינטגרלי ממנו
מבוסס על
השלכותיו הישירות
והעקיפות של
חוק הקרקעות
העות'מאני".**

משאבי המים – בארות ובורות מים. בהמשך הם מתארים את תהליך הזחילה של חלוקה זו מקרקעות עידית (אלו המצויות בתחתית הוואדיות ששם מושקעות כמויות הסחף הרבות יותר ולשם גם מגיעים מי שיטפונות רבים יותר) אל קרקעות זיבורית (במעלה המדרונות), כל זאת כתהליך של הפרטת הקרקע השבטית. לאחר מכן הם עוברים לתיאור התפתחות שיטות הסימון הסמויות והגלויות של הנחלאות, שהועברו לידי הפרטים בני השבט. הם מציינים דוגמאות מאזור הר הנגב (אזור שדה בוקר ומצפה רמון דהיום) שמהן ניתן להשליך גם על אזורים צפוניים יותר. בהמשך המחקר הם דנים בהתפתחות מכירת אדמות, משכון קרקעות, החכרה, הורשה וכו', ומערכת ההסכמים וההסדרה הפנים-שבטית שהתפתחה כדי לאפשר כל זאת. בתוך כל אלה משתלבים עקרונות של סדר פנימי ומערכת של חוקים וכללים שהפכו להיות הלכה מוצקה

ביותר בנושא. קרסל וחובריו מציינים שהניצנים של תהליכים אלה החלו בחלקם כבר במחצית הראשונה של המאה ה-19, ושתהליכים אלו הלכו והבשילו והתמסדו ככל שהזמן התקדם, עד עצם ימינו.

כאן ראוי לדרון בהיבט מסוים של תקפות טענות הבדווים לבעלות על קרקע. לעתים קרובות עולה על הפרק שאלה על היבט זה במסגרות משפטיות או ציבוריות ואקדמיות. באופן חוזר ונשנה מועלית טענה השוללת את טענת הבדווים לבעלות, והיא מבוססת על היעדר רישום הבעלות על הקרקע על שם בעליה הבדווים. אכן, שלטונות המנדט הבריטי קראו ב-1921 לבדווים לבוא לבית הדין הקרקעי שהוקם במיוחד לצורך כך בבאר שבע ולרשום את אדמותיהם על מנת לזכות באישורי בעלות עליהן. הם אף קצבו לכך תקופה של מספר חודשים. אך רבים מן הבדווים החמיצו הזמנות זו שזומנה לידיהם. באותם ימים היה עניין זה של קשר אדמיניסטרטיבי מצד הבדווים עם השלטון המרכזי והיחשפות אליו כרוך באקט חריג מאוד מבחינה תרבותית, וגם שלטונות המנדט הבריטי לא טרחו להתמיד במאמץ. אך מעטים טרחו לכרר את הסיבות האמיתיות

להימנעות זו מרישום הקרקעות. על פי טענת עארף אל־עארף בשנות ה־30 (1937), הייתה זו הימנעות סתמית מרצון או מחשש להטלת מסים או פשוט מאי־ידיעה או הזנחה וחוסר אכפתיות. אך קרסל וחובריו (1991) וגם אילת (Elath, 1958) טוענים שההיענות למעשה נמנעה מהם באמצעי הפחדה על ידי השייח'ים שלהם עצמם. לנוכח ביקוש הולך וגובר לקרקעות אלה מצד אפנדים מעזה, ועסקאות קרקע רבות עמם, חמדו השייח'ים את הקרקעות הללו שהלכו והופרטו ועמדו להישמט בכך משליטתם. מכאן ניתן לשער שאין זה בלתי נמנע שבדווים רבים היו אכן רושמים את הבעלות על קרקעותיהם אילו ניתן הדבר בידיהם, כפי שאכן הצליחו לעשות זאת לא מעטים מביניהם (שילוני, 2005).

מתוך דברים אלה ניתן להסיק את המסקנה הבאה: אין זה בלתי נמנע שכבר בתקופת חקיקת חוק הקרקעות היו יכולים השלטונות העות'מאניים לדעת על תחילתו של תהליך הפרטת הקרקעות הפנימית, אך בחרו להתעלם ממנו. העמקתו של התהליך במחצית השנייה של המאה ה־19 לא זכתה אף היא לתגובה הולמת מצדם. הזדמנויות נוספות שזומנו בידי הממשלות הבאות לתקן את המעוות, לא נוצלו עד תומן. אלו בחרו לאמץ את החוק כפשוטו, חרף המציאות הכולטת בשטח כפי שזו תוארה לעיל וכפי שהלכה והתבררה באופן גובר והולך אף לשלטונות עצמם. האירוניה הרבה שבדבר היא שמדינת ישראל, כפי שקרסל וחובריו מראים, דווקא מכירה לעתים בעניין הבעלות (גם במקרים של היעדר מסמכים רשמיים מתאימים). הכרה זו באה לידי ביטוי במספר צורות: בצורה עקיפה (כגון במקרה שבו נמנעה המדינה מהתערבות בפרשה סבוכה מסוימת של סכסוך בין שני צדדים בדווים שתבעו שניהם בעלות לחלקת קרקע מסוימת), ובצורה ישירה יותר כפי שראינו לעיל (כאשר המדינה מכירה בחזקת הברווים על מקרקעין שהם טוענים לבעלות עליהם אך ורק כאשר הם מוכנים להתפנות מהם, ואז הם גם יזכו בפיצוי מן המדינה, או במקרים של רישום קרקעות בנגב שנקנו מן הברווים על ידי שליחי הקק"ל בשנות השלושים והארבעים).

הסוגיה היישובית. גם מן הכחינה הזו ראוי להתכונן בדברים מן הזווית המתאימה. מבחינת אורח החיים היישובי, ובמובנו הבסיסי ביותר, כַּדוד ואוריון (1990) ובר־צבי ובן־דוד (1978) מראים כיצד פיתחו לעצמם הברווים כבר במאה ה־19, סמוך לאחר התבססותם בנגב, אתרי קבע חלופיים למגורי קיץ ולמגורי חורף בתוך טריטוריה מוגדרת כלשהי שלהם באזור זה. אתרים אלה נקבעו בהתאם לצורכי רעיית הצאן בסביבות שונות ככל עונה, וסביבם הוגדרה פעילות המרעה. כלומר, אלה היו נקודות בסיס קבועות שהיו גם

מוכרות לכול. הן שיקפו את ההיפך מן הסטריאוטיפ של מצב כאוטי של נדידת-רעייה וחנייה לכל עבר ומקום ובכל זמן ללא כל סדר, ארגון ותיאום בין-שבטי, כפי שניתן היה להתרשם ממקורות ישנים יותר שעסקו בחקר נוודים-רועים. התמונה האמיתית הייתה דווקא הפוכה: טווחי ותחומי נדידת-רעייה ונקודות חנייה הוגבלו בקשיחות רבה על ידי גבולות הטריטוריות השבטיות או הסכמים ובריתות שהתגבשו במחצית השנייה של המאה ה-19. כל חריגה מהם לצורך שימוש במשאבי רעייה ומים חייבה משא ומתן והסכמה הדדית במסגרת ההסדרים הפנימיים שהיו נהוגים אז.

מתקשרת לכך גם סוגיית הבית הברווזי. גם אם במהלך המאה ה-19 שכנו הברווזים בנקודות חנייה אלה באוהלים, שאינם מבנים קשיחים כביישוב מקובל אלא מתקנים יבילים, האוהלים הללו עדיין היוו עבורם בית לכל דבר

**"העדויות לגבי
תחילת המעבר
של בדוויי הנגב
מאורח חיים
המדגיש את רעיית
הצאן והגמלים
לאורח חיים
המדגיש את עיבוד
הקרקע החקלאית
מצביעות על
המחצית השנייה
של המאה ה-19".**

ועניין. סוגיה זו נידונה בצורה יסודית מעמיקה ובאריכות מבורכת ביותר על ידי חבקוק (1986). שני היסודות הללו, דהיינו הקרקע במובן של טריטוריה אישית או קבוצתית, והאוהל במובן של בית, הם מרכזיים אפוא אפילו לתרבות ברווית שבה רעיית צאן נעשית במסגרת נוודית למחצה ולא דווקא נוודית מלאה.

על פי הפרשנות האלטרנטיבית שבאמצעותה אנו מציעים לפרש את המושג יישוב, מתקבלת על כן תמונה יישובית שונה מאוד מזו שניתן היה לקבלה על פי המקורות של המאה ה-19. מקומות היישוב הללו אמנם לא היו בעלי השתרעות מוגדרת ופורמלית (כביכול עם "גבול מוניציפלי"), אך הם אמורים היו להיות מוכרים לכלל הציבור הברווזי (של בני אותו שבט ומחוצה לו), והתגוררו בהם בני אדם ביחד על פי חילופי עונות הרעייה. גם אם לא היו אלה יישובי קבע

עם בנייה קשיחה ומבנה יישוב במלוא מובן המילה, התקיימו בהם פעילויות בעלות אופי כלכלי וחברתי ספציפיים מאוד. מקומות אלה כמוכּוּן גם לא היו ערים או כפרים, אלא אתרים בעלי צורת ארגון בלתי פורמלית מבחינה יישובית. לבטח, לכן, היה בהם שילוב בין יחסים חברתיים שהתקיימו בין התושבים ובין עצמם, ובין התושבים לבין המשמעויות של המקום עבורם וזיכרון וזהות קולקטיביים שלהם שהיו ועדיין קשורים בו כגון בעניין קברי קדושים (ראה למשל, בר-צבי וחובריו, 1998).

כמו במקרה עיבוד הקרקע, כך גם כאן. סביר מאוד להניח שמקומות אלה לא היו היוצא מן הכלל בנגב ולא חריג יישובי בו, אלא דווקא הכלל והנורמלי אצל תושביו דאז. כאן מן הראוי להעיר שתי הערות. ראשית, בהתייחסויות מאוחרות יותר, ייחוס המונח "יישובים" למקומות בדרוויים כגון אלה מופיע, למשל, אצל שמואלי (1980). במחקר שערך בשנות השבעים של המאה ה-20 הוא בחן את התנחלות הדרוויים בארץ ישראל ובמסגרת זו את מה שהיה מקובל לכנות אז "ההתיישבות הספונטנית" בנגב. כל הריכוזים השבטיים של האוכלוסייה הדרווית בנגב זכו על ידו כמה וכמה פעמים להתייחסות כאל יישובים, בלי לסייג את אופיים, וזאת כאשר כבר היו קיימות אז שתי עיירות בדרוויות מוכרות שהוקמו על ידי ממשלת ישראל – תל שבע ורהט – שהן יישובים כמלוא המובן המקובל של המילה. כלומר, שמואלי לא ראה טעם להתייחסות שונה אל הסוג הראשון. גם בן-דוד (1982), במחקר שערך באותה תקופה, מרכה להשתמש במונח זה באותו אופן, וכך גם עוד רבים אחרים. יחד עם זאת, טענת שמואלי שהתנחלות הדרוויים בנגב החלה רק בתקופת מדינת ישראל, והייתה התפתחות ספונטנית וטבעית לחלוטין, אינה עומדת במבחן מחקרים ופירושים חדשים יותר. כך למשל מציע מאיר (Meir, 1997), שבתקופת מדינת ישראל הייתה זו התנחלות כפויה למדי, באזור מתוחם היטב (אזור ה"סייג") שהיה נתון תחת שלטון צבאי ומדיניות ממשלתית נוקשה. הספונטניות של התהליך, ולכן גם שלביו הטבעיים והאמיתיים שנבעו מתהליכים פנימיים, אפיינו דווקא את התקופות שקדמו להקמת מדינת ישראל ולא דווקא את התקופה שלאחריה. (ראו גם Grossman, 1992).

שנית, ראוי לציין כאן את עניין היישובים שבפזורה הדרווית בנגב בהווה (היישובים "הספונטניים" כפי שהם כונו בעבר). אלה הנם כל אותם כפרירים הפרושים לאורך הכבישים ואף בעומק השטח ברחבי הנגב הצפוני מחוץ לשבע העיירות הדרוויות המוכרות. יישובים אלה אינם מוכרים על ידי המדינה, ולכן הם מכונים בידי הדרוויים מאז אמצע שנות ה-90 "היישובים הלא-מוכרים". אך הדרוויים מצדם טוענים להכרה בהם לא רק מתוקף מוסרי אלא גם מכורח תולדותיהם ההיסטוריות. הטענות שבהם הם משתמשים מהווים חלק מהצידוק שהם השתמשו בו להקמת ארגון אלטרנטיבי שנקרא "המועצה האזורית לכפרים הדרוויים הלא-מוכרים בנגב". בארגון בלתי רשמי ובלתי מוכר זה, שהוקם ב-1997, כלולים ארבעים וחמישה יישובים שהנם בעלי שמות ערביים. בתוכנית הפיתוח של המועצה שהם הכינו (המועצה, 1999), ובמפת המועצה האזורית ליישובים לא-מוכרים שהם הפיקו בשנת 2001, טוענים הדרוויים שאלה הם שמות מקומות בדרוויים שהיו קיימים עוד לפני קום המדינה. במסמך אחר מ-2001 (מאיר, 2003) הם אף

טוענים שערך תחילת שנות השבעים של המאה הקודמת, אפילו ממשלת ישראל השתמשה בשמות אלה לצרכים של שלבי הסדר המקרקעין הראשונים שהחלו אז להסתמן לפני שתהליך זה הוקפא בהמשך, ובעקבותיו גם הופסק השימוש בשמות אלה.

מעניין הדבר שכמעט כל המחקר על בדוויי הנגב מאז קום המדינה, אם לא כולו, לא נתן את הדעת כלל לשאלה זו של המקומות הספציפיים שבהם חיו הבדווים בתקופה הנידונה ואף לא לשמותיהם. מן הבחינה הזו, לכל היותר הוזכרו בשמותיהן רק טריטוריות

**"בתקופת המנדט
היו בנגב בין 70
ל-100 יחידות
שבטיות ופלג'
שבטים בדוויים".**

שבטיות או טריטוריות של מטות. לאחרונה פתחתי במחקר לבריקת טענתם של הבדווים לגבי שמות היישובים ותולדותיהם ההיסטוריות. על פי הממצאים הראשוניים מאוד, לפחות במקרה אחד הטענה הזו נכונה: זה המקרה של היישוב קאסר-אל-סיר, הנמצא ממערב לדימונה. שם זה נזכר במפה שהוציאה חברת הכשרת היישוב ב-1936, ועוד לפני כן כבר אצל מקורות זרים כגון פאלמר הבריטי

בספרו דלעיל מן המחצית השנייה של המאה ה-19. שמות נוספים, המופיעים במקורות שונים (כגון מפות בריטיות ושל המנדט הבריטי), כוללים מקומות כגון תל-אל-מילח' וביר ערערה כמקומות בולטים במרחב והנם גם חלק ממפת היישובים של המועצה האזורית לכפרים הלא-מוכרים.

להתייחסות האלטרנטיבית שהוצעה על ידינו לעיל למושג של היישובים הבדוויים במהלך המאות ה-19 וה-20 יש, אם כן, משמעות רבה בשני מובנים. ראשית, היא מורה על כך שבמרחב הנגב הצפוני היו עשויים להיות פזורים אז יישובים בדוויים רבים בעלי האופי שתואר לעיל. בהינתן גודלי האוכלוסייה דאז, מספרם אמור היה לשקף לכל הפחות את מספר היחידות השבטיות ופלגי השבטים שהיו קיימים אז. על פי ברסלבסקי (1946) ועארף אל-עארף (1937) היו בנגב בתקופת המנדט הבריטי בין שבעים למאה יחידות שבטיות, ואלה היו מפוצלות למספר גדול עוד יותר של יחידות תת-שבטיות. גם אם מספרן של אלה במהלך המאה ה-19 היה ככל הנראה קטן יותר, משום הפיצול המצומצם יותר שהיה קיים אז לעומת זה שבזמן מאוחר יותר, עדיין הייתה נוכחותם אמורה להיות בולטת למדי. אין זה בלתי סביר להניח לכן, שעל פי צורת הבנה זו של המציאות, היו אמורים להיות בנגב הצפוני לפחות כמה עשרות מקומות יישוב כאלה, גם אם מספר תושביו של כל אחד מהם היה קטן למדי. ניתן להניח שמספרם וצפיפותם של יישובים אלה היו גבוהים יותר בנגב המערבי מאשר בחלקיו האחרים של הנגב.

המשמעות השנייה נובעת מן הראשונה והיא חשובה במיוחד לעניין סעיף המוואת בחוק הקרקעות. התייחסות של השלטון העות'מאני ליישובים בדוויים תוך אימוץ ההגדרה האלטרנטיבית שהצענו כאן, כלומר תוך הכרה במציאות ולא התעלמות ממנה, הייתה מגלה מערך צפוף יחסית של יישובים בדוויים כאלה. בנסיבות אלה, מדד מרחק הסף מן היישוב הקרוב לשם הגדרת קרקע כמוואת היה עשוי להוציא קרקעות רבות מקטגוריה זו, משום שאלה היו עשויות להימצא קרוב יותר ליישוב הבדווי הסמוך, בתוך טווח המרחק ממנו כנדרש.

נראה, אם כן, שמציאות זו שתוארה לעיל שונה בתכלית השוני מזו שמתוארת בספרות של המאה ה-19 ותחילת המאה ה-20, המציירת ריק יישובי באזור. לכן, גם תמונת המצב של הבעלות על קרקעות אצל הבדוויים שהייתה מתקבלת כתוצאה מכך הייתה עשויה להיות שונה לחלוטין מזו שהתקבלה על פי כל ההגדרות הקונוונציונליות שבהן השתמש חוק הקרקעות הדייני, הגדרות של עיבוד קרקע ושימוש בה, בעלות עליה ואופי היישובים שאליה היא מתייחסת ומשתייכת. היא הייתה יכולה לכלול אז, ראשית, קרקעות חקלאיות וגם קרקעות מרעה, שאם יכלו הבדוויים להוציא את קיומם מהן הרי סביר גם להניח שהיה מדובר בהיקפי שטחים שאינם זניחים כלל. אך בנוסף לכך, הן היו יכולות לכלול גם קרקעות טרשים בשטחים גבעיים-הרריים שהחוק קבע שהן מסוג מוואת. כך למשל הן קרקעות הנמצאות כיום בשימושן של מחצבות אשר אחדות מהן פזורות בנגב הצפוני-מזרחי. מחצבות אלה פועלות מזה עשרות שנים תחת זיכיון של מינהל מקרקעי ישראל בתוקף היותה של הקרקע מוגדרת כקרקע מדינה המותרת בהחכרה או בשימושים שונים לפי חוק. שטחים אלה אמנם לא היו מתאימים בהכרח לאותן תועלות חציבה שהבדוויים דאו היו מטוגלים להפיק מהן כפי שהפיקו באותה עת מקרקעות העיבוד והמרעה. אך הן היו מסוג השטחים שתועלתם הכלכלית, שהתבררה רק לעתיד לבוא, עשויה הייתה להיכלל בתוך תחום הקרבה הגיאוגרפית ליישובי הבדוויים דאו כשם שהיו קרקעות העיבוד החקלאי והמרעה, ולכן היו עשויות להיות בבעלותם של תושבי יישובים אלה.

סיכום

מאמר זה ערך בדיקה אלטרנטיבית של שורשיו התרבותיים של חוק קרקע המוואת, של מידת ההיתכנות ההיסטורית של מרכיביו השונים והרלוונטיות שלהם לחיי הבדוויים בנגב במאה ה-19, ושל אורח חייהם באותה עת מן הפרספקטיבה של

חוק זה. הראינו, ראשית, שהחוק היה בלתי רלוונטי לחברה הבדווית בנגב. הוא נכפה עליה בסגנון של הגמוניה אימפריאליסטית-שלטונית, תוך התעלמות גסה מן המציאות התרבותית של האוכלוסייה הילידית המקומית. שנית, מרכיביו השונים של החוק לא תאמו כלל את המציאות של חיי הבדווים שהייתה קיימת בנגב בעת חקיקתו באמצע המאה ה-19. סביר מאוד להניח שבאזורים ובמקומות רבים בנגב הצפוני הייתה קיימת אוכלוסייה בדווית באותה עת, אך עקב אורח חייה הייחודי היא נעלמה ככל הנראה מעיני רוב המקורות המדווחים השונים של אותה תקופה, שבעיניהם נתפס השטח כשומם, או שגם אם דיווחו עליה היא לא הייתה בעלת משמעות מהותית עבורם. מעבר לכך, עיבוד הקרקע על ידי הבדווים, והפרטתה לקראת בעלות פרטית בדרכם שלהם, היו ככל הנראה נפוצים למדי בעת חקיקת החוק. ולבסוף, לאוכלוסייה הבדווית היו כבר אז יישובים ומקומות חניית קבע עונתיים בסגנון הבדווי הייחודי, שהיו מקומות בעלי שמות מזהים ומוכרים, גם אם לא פורמליים מבחינה אדמיניסטרטיבית. יישובים אלה ועיבוד הקרקע על ידי תושביהם עשויים היו למלא את תנאי החוק והגדרותיו, דהיינו של קרבה מספקת של חלקת הקרקע אליהם ושימוש בה, גם אם זה התנהל ללא רציפות עתית ומרחבית. בתנאים אלה ובמקומות הרלוונטיים, הקרקע הייתה יכולה להיות מוגדרת אז כקרקע בבעלות פרטית ולא כקרקע מוואת ששייכת למדינה.

על בסיס קבלת הטענות דלעיל לא ניתן להימנע ממסקנה מאוד ריאליסטית: סביר מאוד להניח שבאופן עקרוני, באותם אזורים שבהם מתגוררים כיום שבטים בדויים ביישובים בלתי מוכרים בפזורה, וגם באזורים אחרים, הייתה עשויה להתקבל תמונה שונה לחלוטין של בעלות על הקרקע מזו שמציגים השלטונות מזה יותר ממאה שנים. כמובן שלתמונה זו אין בשלב זה כל הוכחה חוקית ספציפית שתעמוד במבחן משפטי מחמיר על פי אותן אמות המידה שנעשה בהן שימוש עד כה במערכת המשפט. אך הבסיס ההגיוני שלה מוצק למדי, מה שעשוי להופכה לסבירה למדי במקומות רבים שבהם חיים כיום בדויי הנגב. מן הראוי לציין שכבר ב-1982 ניסה שחאדה (Shehadeh, 1982) לטעון כי קרקעות מוואת אינן קרקעות מדינה ושבתקופת המנדט הבריטי לא היו בנמצא קרקעות מדינה על פי הגדרתן בחוק האנגלי. אך הוא עשה זאת באופן תיאורטי בלבד, מתוך אנלוגיה לקרקעות הכתר הבריטיות.

מחקר זה בא אפוא להציע בסיס מדעי-היסטורי חדש לבחינת כל שאלת קבילותו של חוק קרקע המוואת, גם אם זה נעשה ממרחק של 150 שנה. ברור הדבר שאין כאן כל

ציפייה ריאלית שהפרשנות האלטרנטיבית שהוצגה תעמוד במבחן חוק ההתיישנות. חוק זה שימש וכנראה ימשיך לשמש כמגן למדינה בפני כל הניסיונות שנעשו במשך השנים על ידי הברווים לזכות בפסיקה משפטית אשר תזכה אותם בתביעות בעלות על הקרקע שעליה הם יושבים. אך הדיון שופך אור חדש על התהליך המשפטי-קרקעי בזירת סכסוך הקרקעות בין המדינה לבין הברווים, אור ששומה על הפוסקים השונים וקובעי המדיניות המשפטית והכללית להסתייע בו מוסרית ומעשית בכואם לשקול תביעות של הברווים לבעלות, או על הסגת גבול ושימוש בלתי הולם בקרקע על ידי גורמים ממשלתיים, ציבוריים ופרטיים. אין ספק שהסתייעות זו תוביל להקהיית המתח הרב סביב "המריבה בנגב" על סוגיית בעלות הברווים על אדמותיהם. היא תהיה בכחינת בניית גשר בין המדינה לברווים ותעזור לברווים לרכוש מחדש את אמונם במדינה ובכוונותיה, אמון שאותו הם הלכו ואיבדו במשך כל שנות קיומה של מדינת ישראל. גשר זה יועיל רבות מבחינה אסטרטגית גם למדינת ישראל.

מקורות

- * ביילי, י. (1976) "יסודות של שימור הטבע בתרבות הבדווים". רשימות בנושא הבדווים, מס' 7, 54-69.
- * בן-דוד, י. (1982) שלבים בהתפתחות היישוב הבדווי הספונטני בנגב, במעבר מנוודות למחצה להתיישבות קבע. עבודת דוקטורט, האוניברסיטה העברית, ירושלים.
- (1996) מריכה בנגב: בדווים, יהודים, אדמות. רעננה: המרכז לחקר החברה הערבית בישראל.
- * בן-דוד, י. ואוריון, ע. (1990) "אורח החיים ודפוסי קיום של בדווי העזאזמה בהר הנגב". אצל: בר-יוסף, ע., כהן, ר. ואוריון, ע. (עורכים), ארכיאולוגיה של נוודים בהר הנגב.
- * ברסלבסקי, י. (1946) הידעת את הארץ כרך ב': ארץ הנגב. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- * בר-צבי, ש., אבוירביע, ע. וקרסל, ג.מ. (1998) קסם הקברים. תל אביב: הוצאת משרד הביטחון.
- * בר-צבי, ש. ובן-דוד, י. (1979) "בדווי הנגב בשנות השלושים והארבעים של המאה ה-20 כחברה נוודית למחצה". מחקרים בגיאוגרפיה של ארץ-ישראל, חוברת י', 107-136.
- * ג'ארוויס, צ.ס. (ללא שנה) שבטי ערב. ירושלים: עפר.
- * גזית, ד. (2000) "תהליכי התיישבות בחבל הכשור בימי השולטן עבד אלחמיד השני". ירושלים וארץ ישראל, ספר אריה קינדלר. רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן, מרכז אינגבורג רנרט ללימודי ירושלים, 183-186.
- * (2005) "האימפריה תוקעת יתד: בנייה ממלכתית עות'מאנית של מיבני ציבור בצפון הנגב בתקופת עבדול חמיד השני, טרם הקמת באר-שבע". אצל: שילר, א. (עורך), עם הפנים אל הנגב. ירושלים.
- * גרוסמן, ד. (1994) "הפלאח והבדווי בשולי המדבר – מערכת היחסים ואסטרטגיות קיום". אצל: גרוסמן, ד. ומאיר, א. (עורכים), היישוב הערבי בישראל: תהליכים גיאוגרפיים. ירושלים: הוצאת מאגנס, 21-47.
- * (2005) "האוכלוסייה הערבית והמאחז היהודי". הרצאה ביום עיון לרגל הוצאה לאור של הספר האוכלוסייה הערבית והמאחז היהודי, רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן.
- * (2005), שיחה אישית.

- * המועצה האזורית לכפרים הבלתי-מוכרים בנגב (1999) תכנית לפיתוח רשות מוניציפאלית לכפרים הערביים הכדוים הלא-מוכרים בנגב. רהט.
- * המועצה האזורית לכפרים הבלתי-מוכרים בנגב (2001) מפת תפרוסת הכפרים הערביים הכדוים הבלתי-מוכרים בנגב. רהט.
- * חבקוק, י. (1986) מבית השיער לבית האבן: משכנות הכדוים בתהליכי שינוי. תל אביב: משרד הביטחון.
- * מאיר, א. (1999) המתח בין כדווי הנגב למדינה: מדיניות ומציאות. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- * (1994) "ההתהוות הטריטוריאליות בקרב כדווי הנגב כמעבר מגוורות להתיישבות של קבע". מחקרים בגיאוגרפיה של ארץ ישראל, חוברת י"ד, 71-92.
- * (2003) מסינגור תכנוני לתכנון עצמאי: כדווי הנגב כנתיבי הדמוקרטיזציה בתכנון. באר-שבע: מרכז הנגב לפיתוח אזורי, אוניברסיטת בן גוריון בנגב.
- * אל-עארף, ע. (1937) שבטי הכדוים כמחוז כאר שבע. תל אביב: שושני.
- * עורב, י. (1986) "סוללות עפר אצל הכדוים בנגב לשימוש במי נגר ושיטפונות קטנים". רשימות בנושא הכדוים, מס' 17, 87-89.
- * פורת, ח. (1996) מישמון לארץ נושבת, רכישת קרקעות והתיישבות בנגב. ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- * שמואלי, א. (1980) קץ הנוודות: חברות כדוים בתהליכי התיישבות. תל אביב: רשפים.
- שילוני, צ. (2005), מידע אישי.
- * קדר, א. (2004) "הסדר הקרקעות בנגב בהקשרים של המשפט הבינלאומי". גיליון עדאללה האלקטרוני, מס' 8, דצמבר 2004.
- * קרסל, ג., בן-דוד, י. ואבררביע, ח. (1991) "תמורות בבעלות על הקרקע אצל כדווי הנגב במאה השנים האחרונות: ההיבט התוך שבטי". המזרח החדש, כרך ל"ג, 39-69.
- * שמיר, ר. (1999) "מושעים במרחב: כדוים והמשטר המשפטי בישראל". אצל גוטוין ד. ומאוטנר מ. (עורכים), משפט והיסטוריה, ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, עמ' 473-496.
- * Bailey, C. (1980) The Negev in the 19th century: Reconstructing History From Bedouin Oral Traditions. Asian and African Studies, 14:35-80.
- * Behnke, R.H. and Scoones, I. (1993) Rethinking Range Ecology: Implications for Range Management in Africa. In Behnke, R.H., Scoones,

- I. and Kerven, C. (eds.), *Range Ecology at Disequilibrium: New Models of Natural Variability and Pastoral Adaptation in African Savannas*. London: Overseas Development Institute, pp.1-30.
- Ben-David, Y. (1991) *The Negev Bedouin: From Nomadism to Agriculture*. *
In Kark, R. (ed.), *The Land that Became Israel: Studies in Historical Geography*. Jerusalem: Magness Press, pp.181-195.
- Berland, J. (1997) *Space at the Margins: Colonial Spatiality and Critical Theory after Innis*. *Topia*, 1: 55-82. *
- Bocco, R. (2000) *International Organizations and the Settlement of Nomads in the Arab Middle East*. In Mundy, M. and Musallam, B. (eds.), *The Transformation of Nomadic Society in the Arab East*. Cambridge: Cambridge University Press. *
- Brown L.A. (1981) *Innovation Diffusion: A New Perspective*. London: *
Methuen.
- Casimir, M.J. and Rao, A. (1992) *Mobility and Territoriality*. Oxford: *
Berg.
- Eide, A. (2002) *Legal and Normative Bases for Saami Claims to Land in the Nordic Zone*. *International Journal on Minority and Group Rights*, 8:124-149.
- Elath, E. (1958) *The Bedouin of the Negev*. *Royal Central Asian Journal*, *
45:123-140.
- Fisiy, C.F. (1992) *Power and Privilege in the Administration of Law: Land Law Reforms and Social Differentiation in Cameroon*. Leiden: African Studies Centre. *
- Grossman, D. (1992) *Rural Process-Pattern Relationships*. New York: *
Praeger.
- Hillelson, S. (1937) *Notes on the Bedouin Tribes of Beer-Sheva District II*. *
Palestine Exploration Journal Quarterly, 69:55-63.
- Howitt, R., Connell, J. and Hirsch, P. (1996) *Resources, Nations and Indigenous Peoples*. In Howitt, R., Connell, J. and Hirsch, P. (eds.), *Resources, Nations and Indigenous Peoples: Case Studies from Australasia, Melanesia and Southeast Asia*. Melbourne: Oxford University Press. *

- Johnston, R., Gregory, D., Pratt, G. and Watts. M. (eds.) (2001) The *
 Dictionary of Human Geography. London: Blackwell.
- Kressel G. (1993) Nomadic Pastoralists, Agriculturalists and the State: *
 Self Sufficiency and Dependence in the Middle East. Journal of Rural
 Cooperation, 21:33-49.
- Kressel G., Ben-David, Y. and Abu-Rabia, Ch. (1991) Changes in Land *
 Usage by the Negev Bedouin Since the Mid-19th Century. Nomadic
 Peoples, 28:28-55.
- Marx, E. (1990), Advocacy in a Bedouin Resettlement Project in the Negev, *
 Israel. In Salem-Murdock, M. and Horowitz, M.M. (eds.), Anthropology
 and Development in North Africa and the Middle East. Boulder, Co.:
 Westview Press, pp.228-244.
- (2000) Land and Work: Negev Bedouin Struggle with Israeli Bureaucracies. *
 Nomadic Peoples, 4:106-121.
- (2005) The Political Economy of Middle Eastern and North African *
 Pastoral Nomads. In Chatty, D. (ed.), Nomadic Societies in the Middle
 East and North Africa: Entering the 21st Century. Leiden: Brill ,pp.78-97.
- McDowell, L. (1997) Undoing Place? Oxford: Oxford University Press. *
- Meir, A. (1997) As Nomadism Ends: The Israeli Bedouin of the Negev. *
 Boulder, Co.: Westview Press.
- Maybury-Lewis, D. (2002) Indigenous Peoples, Ethnic Groups, and the *
 State. Boston: Allyn and Bacon.
- Mills, S. (1996) Gender and Colonial Space. Gender, Place and Culture, *
 3:125-147.
- Moritz, M. (2005) FulBe Pastoralists and the Neo-patrimonial State in the *
 Chad Basin. Geography Research Forum, Vol.25: 83-104.
- Muhsam, H.V. (1959) Sedentarization of the Bedouin in Israel. International *
 Social Science Journal, 11:539-549.
- Palmer, E.H. (1871) The Desert of the Exodus. Cambridge: Deighton, Bell *
 and Co.
- Patai, R. (1973) The Arab Mind. New York: Scribner. *
- Perevolozki, A. (1987) Territoriality and Resource Sharing Among the *

- Bedouin of Southern Sinai: A Socio-Ecological Interpretation. *Journal of Arid Environments*, 13:143-161.
- Perry, R.J. (1996) *From Time Immemorial: Indigenous Peoples and State Systems*. Austin: University of Texas Press. *
- Rapoport, A. (1978) Nomadism as a Man-Environment System. *Environment and Behavior*, 10:214-247. *
- Sack, R.D. (1986) *Human Territoriality: Its Theory and History*. Cambridge: Cambridge University Press. *
- Said, E. (1978) *Orientalism*. London: Penguin. *
- Salzman, P.C. (1981) Processes of Sedentarization as Adaptation and Response. In Salzman, P.C. (ed.), *When Nomads Settle: Processes of Sedentarization as Adaptation and Response*. New York: Praeger, pp.1-20. *
- Scoones, I. (1994) *Living with Uncertainty: New Directions in Pastoral Development in Africa*. London: IT Publications. *
- Shamir, R. (1996) Suspended in Space: Bedouin Under the Law of Israel. *Law and Society Review*, 30:231-257. *
- Shehadeh, R. (1982) The Land Law of Palestine: An Analysis of the Definition of State Lands. *Journal of Palestine Studies*, Vol. 11, 2:82-99. *
- Stewart, F. (1986) *Bedouin Boundaries in Central Sinai and the Southern Negev: A Document from the Ahaywat Tribe*. Weisbaden: Otto Harasowitz. *
- (2003) *The Contract with Surety in Bedouin Customary Law*. *UCLA Journal of Islamic and Near Eastern Law*. 2:163-280. *
- Tapper, R. (ed.), (1991) *The Conflict of Tribe and State in Iran and Afghanistan*. London: Croom Helm. *
- Van der Berg, A. (1997) *Land Right, Marriage Left: Women's Management of Insecurity in North Cameroon*. Vol. 54. Leiden: Research School CNWS, Leiden University. *
- Volney, M.C-F. (1787) *Travels Through Syria and Egypt In The Years 1783-1785 (וולניי, מ., מסע במצרים וסוריה 1785-1783)*. London: Robinson תרגם אהרן אמיר, ירושלים: יד יצחק בן-צבי ומוסד ביאליק, תשנ"ז